624.
61.

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
61. SZÁM KIADVÁNYAI 61. SZÁM

61-70.
105186

AZ *SZ*-SZEL ÉS *D*-VEL BŐVÜLŐ *V*-TÖVŰ IGÉK TÖRTÉNETE

ÍRTA
HORVÁTH KÁROLY

MTA KIK
0 00004 13310 0

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1941

Ára 1·— P.

M. Nyelv. O. 624
61.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
61. SZÁM KIADVÁNYAI 61. SZÁM

105 1260

AZ *SZ*-SZEL ÉS *D*-VEL BŐVÜLŐ *V*-TÖVŰ IGÉK TÖRTÉNETE

ÍRTA
HORVÁTH KÁROLY

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG · 1904 ·

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1941

81.98
873195

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

KÜLÖNNYOMAT
A NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
LI. KÖTETÉBŐL

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

R 2018

R 1977

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
I. sz. Növedéknapló
1942. évi 1444. sz.

Felelős kiadó: Horváth Károly.

94.227. — Felelős: Nemes Lajos műszaki igazgató.

Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tövű igék története.

Változó tövű igéinknek egyik sajátságos csoportja az úgynevezett *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*- tövű igék. Az idetartozó igéket három alcsoportba oszthatjuk:[1])

1. *alszik, fekszik, nyugszik, alkuszik, esküszik, haragszik;* — *tiloszik, kérkëszik, szerkëszik;* — idesorozható a *vajuszik* és a *sérszik* is;

2. a *cselekszik*-féle (jórészt intransitiv-reflexiv) igék: *cselekszik, törekszik, növekszik, menekszik, veszekszik, dicsekszik, gyanakszik, telepszik, ülepszik* stb.; — idetartoznak a *melegszik, öregszik, gazdagszik, elégszik*-féle névszóból képzett származékok;

3. a *bűnhöszik, hírheszik, vénheszik*-féle névszóból képzett származékok.

Ezeknek az igéknek négyféle tövük van:

a) mássalhangzóra végződő csonka tő, melyben nincs sem *sz*, sem *d*, sem *v;* ez szerepel a műveltető származékokban: *altat, fektet, tilt* (régen *alot, fekët, tilut);* a ható igékben: *alhat, fekhet;* a *fektemben, nyugtomban* stb. kifejezésekben;

b) *v*-s tő, az elbeszélő multban: *aluvám* v. *alvám, esküvél, nyugovék;* a futurumban: *alvandotok* (régen *aland,* stb.); az *alvó, alvás, fekvő, fekvés* névszói származékokban (régen *fekő, ălás);*

c) *sz*-es tő a folyó cselekvés alakjaiban;

d) *d*-s tő a feltételes módban: *aludnám;* a főnévi igenévben: *feküdni.* A multidejű alakokban: *aludtam* és a felszólító módban: *aludjam* a *d* csak helyesírási sajátság.

Dolgozatom egyik fő célja volt nagyterjedelmű nyelvtörténeti és népnyelvi anyag összegyűjtése. E végett feldolgoztam könyvnyomtatás előtti nyelvemlékeinket és több XVI—XVII. századi nyomtatványt, valamint régi grammatikusainkat és sok nyelvjárástanulmányt. A terjedelem korlátozott volta miatt azonban csak az *alszik, fekszik* és *esküszik* paradigmáját közlöm és ezeket

[1]) Csoportosításomban több helyütt eltérek a TMNy. felosztásától. Megjegyzem, hogy az egyes csoportok között nem lehet éles határt vonni.

is csak szemelvényesen: a kódexek adatait és néhány népnyelvi alakot; a többit kénytelen voltam elhagyni.[1])

alszik

a l s z o m: *alozok* DöbrK. 478, *alozom* LobkK. 347, DöbrK. 18, TelekiK. 223, — *alszok* Eger (Nyr. XIX, 268), Felnémet (Nyr. XXV, 523), *alszom* Jánosfalva (NyF. XXIX, 22), palóc (Nyr. XXI, 412), *aluszom* Vép (Nyr. XXXI, 413), Bá., *aluszom* Torda (NyF. XXXII, 29), *ālszom* v. *ālszok* Szam, *ālszom* CsCs., *ålåsåm* CsW., *ālszok* De.; *a l s z o l:* *aloz* DebrK. 330, 344, stb., HorvK. 22, *aloze* 'alszol-e' ÉrsK. 435, *alwz* WeszprK. 53, ÉrsK. 453, *alwze* 'alszol-e' ÉrsK. 40, *alwzz* ÉrdyK. 133, 297, stb. — *aluszāl* Torda (NyF. XXXII, 29), *ālszol* CsCs., De., Szam. *aluszōl* Bá, *ålåsål* CsW.; *a l s z i k:* *alozon* BécsiK. 240, 255, MünchK. 90, KeszthK. 103, *alozō* BécsiK. 6, MünchK. 31, *alożon* MünchK. 33, 92, *alozec, alożec* 'extinguitur' MünchK. 103, *alozek* DöbrK. 205, *alozyk* FestK. 280, WinklK. 321, DöbrK. 95, LobkK. 302, CornK. 47, DebrK. 394, 451, SzékK. 351, ÉrsK. 374, 397, MargL. 13, 157, *alozic* NádK. 71, 77, *alozik* DöbrK. 288, BodK. 17, *alwzyk* JordK. 377, 380, ÉrdyK. 83, 106, ÉrsK. 74, 200, *alyzyk* ÉrdyK. 169; — *alusz* Vicsápapáti (Nyr. XXXIII, 392), *aluszik* Torda (NyF. XXXII, 29), Bá., *ālszik* CsCs., Szam Sz. I, 38, De., *ålåsik* CsW., *alud* v. *alsz* Abaúj (NyF. XIII, 39); *a l s z u n k:* *aluszunk* Torda (NyF. XXXII, 29), *aluszuyk* Bá., *ālszuyk* CsCs., Szam., De., *ålåsuyk* CsW.; *a l u s z t o k:* *aloztoc* BécsiK. 224, *alożtoc* MünchK. 183, *alwztōk* JordK. 609, ÉrsK. 523, *aluztok*

[1]) A Bécsi-Kódexet az Új Nyelvemléktár, a Müncheni- és Jordánszky-Kódexet a RMNy. kiadásában használtam; e két utóbbinál a kiadás lapszámát közlöm. Ha egy igealak ugyanazon helyesírással többször előfordul is egy kódexben, csak két adatot közlök, hasonlóképen nem jelölöm, ha ugyanaz az igealak egy lapon többször előfordul. Helykímélés céljából az *esküdt volna* stb. féle összetett igealakokat csak az *esküdt* stb. alatt közöltem; nem jelöltem továbbá a külön írt igekötőt. Azoknál a nyelvjárástanulmányoknál és szótáraknál, melyek teljes paradigmákat közölnek, nem közlöm a lapszámot, mert az idézett adatok a címszó alatt úgyis könnyen megtalálhatók. Ez utóbbiak rövidítései: Szam. = Csűry, Szamosháti Szótár; CsCs. = Csűry: A moldvai csángó igealakok: MNy. XXVIII,154; CsW. = Wichmann, Wörterbuch des ungarischen... Csángódialektes; Bá. = Szabó: A bábonyi népnyelv igealakjai: Magyar Népnyelv I, 48; De. = Végh, A derecskei népnyelv igetövei és igealakjai.

KazK. 66, — *alusztak* Torda (NyF. XXXII, 29), *alusztok* CsCs., Szam., Bá., *ālszotōk* v. *alusztōk* De., *ålåsztåk* CsW.; *a l u s z n a k : megaloźnak* MünchK. 69, *aloznak* WinklK. 159, DöbrK. 314, MargL. 162, *aloznac* NádK. 36, SzékK. 233, *aluznac* NádK. 179, *alwznak* JordK. 434, ÉrdyK. 150, ÉrsK. 15, 18, 531, *aluznak* KazK. 176, — *alusznak* CsCs., Bá., Torda (NyF. XXXII, 29), Szam., *alszanak* De., *ålåsnåk* CsW.; *a l v á m : el alvm* DöbrK. 17, *el alwk* KeszthK. 142; *alvék* v. *aluvék* De., — *åluąm* CsW.; *a l v á l : aluvál* De., *åluąl* CsW.; *a l u v é k : el aluuak* JókK. 4, *aluèc* BécsiK. 7, *èl aluec* BécsiK. 146, MünchK. 144, *elaluec* TelK. 46, *eel alueek* WinklK. 150, *el alueek* CornK. 398, DomK. 260, *aluuek* DebrK. 146, *elaluek* NádK. 164, *el aluvek* DomK. 287, *el aluek* VirgK. 39, *el alvek* NádK. 570, 574, DebrK. 567, *meg alveek* NádK. 511, *el alveek* NádK. 518, DebrK. 569, 574, *alwek* NádK. 488, KeszthK. 335, ÉrsK. 347, 361, *alweek* JordK. 549, ÉrdyK. 127, 214, *alwwek* ÉrsK. 501, — *aluva* De., *åluå* CsW.; *a l u v á n k : aluvą́nk* De., *åluą́nk* CsW.; *a l u v á t o k : oluvátok* De., *åluą̊tåk* CsW.; *a l v á n a k : èl alunac* MünchK. 69, *el alwnak* TelK. 272, *el alluawanak* (sic!) SzékK. 388, *el alwanak* AporK. 161, JordK. 434, ÉrdyK. 150, 542, ÉrsK. 15, 17, *el aluanak* CornK. 356, — *aluvának* De., *åluą̊nåk* CsW.; *a l v á k* (tárgyas igeragozás, többesszám, 3. személy): Almokot *meg alvvak* 'dormierunt somnum suum' DöbrK. 141, *Meg aluak* w almokath KeszthK. 190; *a l u d t a m : alluttam* AporK. 1, *aluttam* LobkK. 196, PéldK. 22, *alwttam* FestK.366, *alwttam* ÉrsK.300, — *aluttam* Szam., CsCs., Bá., De., Torda (NyF. XXXII, 29), *åluttåm* CsW.; *a l u d t á l : aluttal* TihK. 241, — *aluttál* CsCs., Bá., De., *åluttą̊l* CsW.; *a l u d t* 'dormivit' és 'dormitus': *alut* BécsiK. 190, AporK. 15, VirgK. 50, SzékK. 235, *meg alutuala* MiskTör. 9, *alwtvala* SzékK. 361, *aluth* NádK. 570, *meg aluth* gyergyat GömK. 245, *aluth* zenek KeszthK. 28, *meg alvt tėz* DöbrK. 12, *meg alvt* 'coagulatum est' DöbrK. 62, *el alvt* DomK. 3, 205, *alwt* JordK. 10, DomK. 129, ÉrdyK. 310, 515, ÉrsK. 360, 467, *alwth* ÉrdyK. 280, 656, ÉrsK. 398, ThewrK. 56, *alwttomba* 'me dormiente' ThewrK. 66, *alut ętek* cibus gelidus KolGl. (Nyr. XXXVI, 175), — *alutt* CsCs., Bá., De., Torda (NyF. XXXII, 29), *åluţ* CsW.; *a l u d t u n k : alwthwnk* TelK. 280, 284, — *aluttųk* CsCs., Bá., De., *åluttųk* CsW.; *a l u d t a t o k : alwttatok* JordK. 451, — *aluttatok* CsCs., Bá., De., *åluttåtåk* CsW.; *a l u d t a k : èl aluttac* BécsiK. 166, *èlaluttac* MünchK. 79, *alut-*

tak AporK. 31, DomK. 266, *alvttak* DöbrK. 365, *aluttac* MünchK. 42, — *èl aluttanac* BécsiK. 263, *alwttanak* ÉrdyK. 167, — *aluttak* és *elaluttok* CsCs., *aluttak* Bá., De., *aluttâk* CsW.; *aludta* (tárgyas alak): *megaludta* 'elaludta' Komárom m. (Nyr. XIX, 187), *aludta* De.; jövő idejű alakok: *el alandok* ÉrsK. 367, *aland* BécsiK. 113, *alwandotok* KeszthK. 164.; *aludnám*: *alunn m* CsCs., *alunnám* v. *alunnék* Bá., *aludnék* De., *âlânnãm* CsW., *alunnám* Torda (NyF. XXXII, 29); *aludnál*: *alunnál* CsCs., Bá., *aludnál* De., *âlânnãl* CsW.; *aludna, aludnék*: *aluna* TihK. 219, *alunna* Alsófehér m. (Nyr. XXV, 349), Mohács (Nyr. XXVII, 70), — *alonnec* NádK. 341, *alonneek* DomK. 265, *alwnnek* ÉrsK. 445, *alonnek* VirgK. 82, *aloneék* SzékK. 86, *alonneyek* DomK. 162, LázK. 75, *alunneiek* DebrK. 17, 129, *alunnék* CsCs., Bá., *aludna* De., *âlânnâ* v. *âlânnẽk* CsW.; *aludnánk*: *alunnǫ́nk* CsCs., *aludnánk* De., *âlânnǫ́nk* CsW.; *aludnátok*: *alunnátok* CsCs., Bá., *aludnátok* De., *âlânnãtâk* CsW., *aludnának*: *alonnanak* JókK. 144, DöbrK. 289, CornK. 108, DebrK. 613, SzékK. 362, *alunnanak* DebrK. 118, *alwnanak* ÉrdyK. 128, *alunnánk* CsCs., *alunnánâk* Bá., *aludnának* De., *âlânnãnâk* CsW.; *aludjam*: *alogiam* LobkK. 348, *allogiam* VirgK. 115, — a népnyelvben: *aluggyak* Mátészalka, (Nyr. XXVI, 543), De.; Mohács, (Nyr. XXVII, 70), *alugyam* CsCs., *aluggyam* Bá., *âlâ,ďjâm* CsW.; *aludjál*: *alog* BécsiK. 7, *alogy* CornK. 161, PéldK. 35, *alóg* VitkK. 58, *alogyel* 'aludj el' MargL. 198, — *aluggy* Mátészalka (Nyr. XXVI, 543), CsCs., *alugyál* Rozsnyó (Nyr. XXXIII, 221). A népnyelvben hol az ikes, hol az iktelen ragozású alak használatos, néhol mindkettő egymás mellett, így Kemenesalján: *alugy* és *alugyál* (Nyr. XXXI, 413), *aluggyal* és *aluggy* De. Néhol a két alakhoz különböző jelentés fűződik, pl. Rozsnyó vidékén *elaludj!* szigorú parancs, de *elaludjál:* enyhébb (Nyr. XXXI, 414); Baranyában: *alugy,* de tiltó mondatban *ne alugyál* járja (Nyr. XXXI, 414), *aluggyál* Bá., *âlâ,ďjãl* CsW.; *aludjon, aludjék*: *el ne alwgyon* KeszthK. 354, — *alogek* TelK. 265, *alogyeek* FestK. 280, *el alogeek* WinklK. 262, *alogyek* LobkK. 1, *el alwgyek* JordK. 465, *alwgyeek* ÉrdyK. 327, — *aluggyon* v. *aluggyẽk* Mátészalka, (Nyr. XXVI, 543), *alugyan* Alsófehér m., (Nyr. XXV, 349), *aluggyék* CsCs., *alugyik* Bá., *aluggyík* De., *âlâ,ďjẽk* CsW.; *aludjunk*: *alugyunk* PéldK. 64, — *aluggyunk* CsCs., Bá., De., *âlâ,ďjunk* CsW.; *aludjatok*: *alogatok* MünchK. 74, *alogatok*

AporK. 15, *alogyatok* WinklK. 161, *aluǵatoc* NádK. 186, *alwgyatok* JordK. 441, 506, ÉrsK. 90, *alugiatok* WeszprK. 62, *alwgyathok* ÉrsK. 191, — *alugyatok* CsCs., *aluggyatok* Bá., De., *ålåďjåtåk* CsW.; *a l u d j a n a k :* *alugyanak* CsCs., *aluggyanak* Bá., De., *ålåďjånåk* CsW.; *a l u d n i :* *alony* JókK. 4, VirgK. 82, *alwny* ÉrdyK. 515, — *èlalōni* BécsiK. 6, *alonni* 42, SzékK. 305, *alonny* JókK. 4, DomK. 5, 97, ÉrsK. 374, 422, VirgK. 82, PéldK. 21, — személyragokkal: *alonnom* TelK. 301, WinklK. 289, *alonnod* HorvK. 234, *alunia* KazK. 16, *alonnia* LobkK. 1, *alonnia* LobkK. 54, *alonnya* MargL. 14, *alonnyok* ÉrsK. 499, — *aludni* De., Szam., *alunni* Torda, (NyF. XXXII, 29); *a l v ó :* *alo* DöbrK. 149, 160, *alv* DomK. 129, *alook* 'alvók' KeszthK. 355, *aloknak* HorvK. 234, *alwo* KeszthK. 229, — *ālvóu* De.; *a l v a, a l u d v a :* *alůůa* GömK. 155, *aluua* DebrK. 63, WeszprK. 54, 62, *ālva* De., *ālva* v. *aludva* Szam.; *a l u d v á n :* *aluan* JókK. 143, PéldK. 13, *alwan* AporK. 164, WinklK. 156, 161, JordK. 441, 609, ÉrsK. 27, *aluuan* JókK. 24, MünchK. 114, 183, WinklK. 158, DebrK 71, 134, WeszprK. 53, SzékK. 244, *alwuan* WinklK. 160, ÉrsK., TelK. 315, *aluvan* NádK. 173, 177, DebrK. 614, *alwwan* CzechK. 172, ÉrsK. 89; *a l v á s :* *alasnal kul* 'insomnem' BécsiK. 61, *alasarol* MünchK. 217, WinklK. 321, *alasokbol* 'alvásukból' DebrK. 613, *el alasod* HorvK. 111, *olasrŏl* VitkK. 57, *alas* LobkK. 5, *alwaas* ÉrdyK. 83, *alwaason* ÉrsK. 17, *alwasrol* ÉrsK. 74, *alwas* SzékK. 86, *aluuasaban* TelK. 380, — a népnyelvben: *alâs* palóc nyj. (Nyr. XXII, 480), Mátravidék (Nyr. XXII, 239), *alâsos* 'álmos' (Nyr. XXII, 239), *ālvás* De.; *E g y é b s z á r m a z é k o k :* *alotom o̧kèt* 'altatom' BécsiK. 184, *el alwtha* 'altatá' JordK. 345, *alwttyatok* 'altatjátok' ÉrdyK. 546, — *alut* Menyhe Nyitra m. *alít* Tardoskedd Nyitra m. (Nyr. XXXIII, 389), *alhatyk* DomK. 293, ÉrdyK. 510, MargL. 198, *alhatek* VirgK. 63, *alhatec* SzékK. 305, *meg alhatatlan* 'elolthatatlan' MünchK. 20, JordK. 362, *mú aluuāc* 'nobis dormientibus' MünchK. 81, *alattoc* 'eis dormientibus' MünchK. 81, 116; stb.

fekszik

f e k s z e m : *fekzecvala* BécsiK. 159, *fekzők* NagyszK. 67. *fekzőm* ÉrdyK. 300, *fekzem* TelK. 301, *fekszëm* CsCs., *fekszëk* De., *fɛkṣɛm* CsW., *fekszem* Jánosfalva, (NyF. XXIX, 22), *feküszem* Torda (NyF. XXXII, 29), *fekszek* v. *fekszem* Szam.; *f e k s z e l :* *fekőz* NádK. 315, 649, TelK. 225, *fekűz* NádK. 320, *fekeez* LobkK. 293, *fekezz* JordK. 298, *fekez* BodK. 13, *fekwz* ÉrsK. 549, *fekewze* 'fekszel-e' ÉrsK. 435, *fekzez* ÉrsK. 240, TelK. 253, *fekzeel* WinklK. 363, *fekezel* WinklK. 363, — *fekszël* CsCs., De., *fɛkṣèl* CsW., *feküszêl* Torda (NyF. XXXII, 29), *fekszēl* Szam.; *f e k s z i k :* *fekzenuala* JókK. 156, *fekzën* BécsiK. 37, 42, *fèkźen* MünchK. 92, 168, *fekzen* DöbrK. 287, 387, ÉrsK. 78, *fekzőn* WinklK. 233, *feksen* SzékK. 360, *fekzic* GuaryK. 52, NádK. 444, 450, NagyszK. 254, DebrK. 580, *feczic* GuaryK. 113, DomK. 369, *fekzyk* WinklK. 120, 344, JordK. 170, 328, DomK. 76, 160, KazK. 25, ÉrdyK. 126, 138, MargL. 178, 179, SzékK. 79, 87, TelK. 295, 297, ÉrsK. 2, 9, *fekzik* DebrK. 17, 26, BodK. 21, ÉrsK. 99, 399, VirgK. 16, TihK. 19, *fekevzyk* MargL. 230, *fegzyk* MargL. 98, 139, DomK. 70, 122, *ffekzyk* LobkK. 311, JordK. 352, 375, *fekszik* CsCs., De., Szam. *fɛkṣik* CsW., *feküd* Abaúj, (NyF. XIII, 39), *feküszik* Torda (NyF. XXXII, 29); *f e k s z ü n k :* *fekszüzk* CsCs., De., *fɛkṣüzk* CsW., *feküszünk* Torda (NyF. XXXII, 29); *f e k ü s z t ö k :* *fekësztëk* CsCs., *feküsztök* De., *fɛkɛṣtɛk* CsW., *feküsztek* Torda (NyF XXXII, 29); *f e k ü s z n e k :* *fekőznek* WinklK. 314, *fekewznek* ÉrdyK. 290, *fekeznek* JókK. 86, 136, DomK. 266, LányiK. 410, Könyvecse 23, *sekeznec* (így!) CornK. 107, *fekvsnec* LobkK. 55, *fekvznec* DebrK. 307, *fekűznek* JordK. 903, *fekűznek* ÉrdyK. 6, 379, *fekwznek* ÉrsK. 13, 14, *fekűssnek* ÉrdyK. 311, *fekësznek* CsCs., *feküsznek* De. Torda, (NyF. XXXII, 29), *fɛkɛṣnɛk* CsW.; *f e k v é m :* *fekvék* De.; *f e k v é l :* *fekvél* De.; *f e k v é k* 'iacebat': (3 személy) *fekuveek* CornK. 379, 424, *fekevuek* DomK. 228, MargL. 193, *fekvueek* CornK. 88, *fekuek* DebrK. 123, KazK. 38, VirgK. 39-40, 82, *fekűuek* DebrK. 118, *fekueek* VirgK. 35, *fekwek* ÉrsK. 348, 349, *fekeweek* ÉrdyK. 573, *fekűek* ÉrsK. 316, *fekűeek* ÉrdyK. 435, *fekweek* ÉrdyK. 517, *fekywek* LázK. 147, *lefecuec* TelK. 305, *fekve* De., *f e k v é n k :* *fekvézk* De.; *f e k v é t e k :* *fekvétëk* De.; *f e k v é n e k :* *fekewnek* ÉrdyK. 312, — *fekvének* De.; *f e k ü d t e m :*

fekywthem TelK. 305, — *feküttem* CsCs, De., *fɛküttɛm* CsW.; *feküdtél: feküttél* CsCs., De., *fɛküttɛ̄él* CsW.; *feküdt: fekọtuala* MünchK. 241, *fekőtt* WinklK. 149, *fekevt* DomK. 73, 315, MargL. 148, 162, PéldK. 23, HorvK. 133, *fekewt* ÉrdyK. 175, *fekűt* GuaryK. 80, *lefekűt* NádK. 163, *fekwt* ÉrdyK. 561, VirgK. 31, 63, *fekyt* DebrK. 405, *fekut* VirgK. 82, *fekőt* TelK. 120, — *fekütt* CsCs., De., Torda (NyF. XXXII, 29), Szam., *fɛkūt* CsW.; *feküdtünk: fekewthőnk* TelK. 311, — *feküttüẓk* CsCs., De., *fɛküttünk* CsW.; *feküdtetek: feküttetëk* CsCs., De., *fɛküttɛtɛk* CsW.; *feküdtek: fèkọttènèc* BécsiK. 217, — *feküttek* CsCs., De., *fɛküttɛk* CsW.; *feküdném: fekennem* TelK. 305, — *fekënném* CsCs., *feküdnék* De., *fɛkɛnnɛ̄m* CsW.; *feküdnél: fekënnél* CsCs., *feküdnél* De., *fɛkɛnnɛ̄ēl* CsW.; *feküdne, feküdnék: fekenneek* CornK. 116, 361, MargL. 125, VirgK. 39, *fekennek* VirgK. 45, *fekewneek* ÉrdyK. 446, 550, *fekőnnec* NádK. 647, *fekűneek* ÉrdyK. 118, *fekwnnek* ÉrsK. 13, *fekwnneek* ÉrsK. 307, *fekvnnec* DebrK. 250, *fekűneek* JordK. 33, *fekunnek* KazK. 25, — *fekenneyek* DomK. 170, 235, PéldK. 7, MargL. 97, 193, *fekőnneiec* SzékK. 281, 293, TelK. 72, *fekeneyek* ÉrsK. 351, *fekűnneyek* WinklK. 322, — *d*-vel írt alak a kódexek korából: *fekednec* LányiK. 426, — *fekënnék* CsCs., *feküdne* De., *fɛkɛnnɛ̄k* CsW., *feküdne* Abaúj (NyF. XIII, 40), Szam.; *feküdnénk: fekënnőẓk* CsCs., *feküdnénẓk* De., *fɛkɛnnɛ̄ẓk* CsW.; *feküdnétek: fekënnétëk* CsCs., *feküdnétëk* De., *fɛkɛnnɛ̄tɛk* CsW.; *feküdnének: fekënnének* CsCs., *feküdnének* De., *fɛkɛnnɛ̄nɛk* CsW.; *feküdjvm: feküggyem* CsCs., *feküggyek* De., *fɛkɛďjɛm* CsW.; *feküdjél: fekegy* JókK. 11. CornK. 161, *fèkég* BécsiK 6, *fekeg* VitkK. 58, *ffekűgy lee* ÉrdyK. 332, *fekwle* 'feküdjél le' ÉrsK. 55, *fekëggy* CsCs., *feküggyél* és *feküggy* De., *fɛkɛďjɛ̄l* CsW.; *feküdjék: fekegek* BirkK. 5, *fekegyek* LányiK. 426, *fekewgyen* PéldK. 64, — *fekëggyék* CsCs., *feküggyik* De., *fekeďjɛ̄k* CsW., *feküggyön* Szam.; *feküdjünk: fekëggyüẓk* CsCs., *feküggyüẓk* De., *fɛkɛďjüẓk* CsW., *feküdjetek: fègiètec* 'cubate' BécsiK. 204 [Révai (Elab. Gramm. 873) szerint olvasata *fekjetek* lenne, tehát a *fek-* tő származéka lenne, mint a *fekés, feket* alakok; minthogy a BécsiK. mindenütt pontosan megkülönbözteti egymástól a *k* és *g* hangot, s mivel a *g* a BécsiK.-ben mindíg a *gy* hang jele, a fenti adat olvasata legföllebb *fɛďjɛtɛk* vagy esetleg *fɛďďjɛtɛk* lehet; valószínűbb, hogy íráshiba **fè[ke]giètec* helyett], *fekëggyetëk*

CsCs., *feküggyetėk* De., *fɛkɛďjɛtɛk* CsW.; *f e k ü d j e n e k :* *fekőgenec* NádK. 21, *fekëggyenek* CsCs., *feküggyenek* De., *fɛkɛďjɛnɛk* CsW.; *f e k ü d n i :* *fèkenni* BécsiK. 42, *fekenny* FestK. 328, 338, DomK. 5, SzékK. 87, MargL. 106, 199, *fekenni* Sylv. ÚjT. I, 207, *fekeny* ÉrsK. 332, *fekewny* ÉrdyK. 204, 450, *fekűny* JordK. 638, *fekűny* ÉrdyK. 253, 411, *fekewnny* FestK. 323, *fekűnni* NádK. 425. Személyragos alakok: *fekunőd* TihK. 26, *fekennye* DomK. 5, *fekwnnye* ÉrsK. 93, *fekennye* MargL. 74, — *d*-vel írt alak a kódexek korából: *fekődnőd* KazK. 79. — *feküdni* De., Szam., *fekünni* Torda (NyF. XXXII, 29); *f e k v ő :* *fekewhewz* JókK. 68, *fekewnek* JókK. 148, *fèkọ* BécsiK. 7, *fèkọnc* BécsiK. 42, *fèkọt* MünchK. 31, *fekű* NádK. 518, *fekw* ÉrsK. 531, *fekeu* CornK. 78, *fekewheelyem* FestK. 376, *fekewt* 'fekvőt' FestK. 313, *fekevt* MargL. 81, 91, *fekew* GömK. 245, ÉrdyK. 259, JordK. 327, *fekewő* ÉrdyK. 346, *fekűnek* ÉrdyK. 643, *fekűnec* TelK. 138, *fekuőt* TihK. 60, — *fekvőű* De.; *f e k v e :* *fekve* De., Szam., *feküdve* Torda (NyF. XXXII, 28); *f e k ü d v é n :* *fèkuen* MünchK. 224, *fekwen* WinklK. 315, JordK 478, ÉrsK. 359, *fekven* DöbrK. 257, NádK. 563, 594, *fekuen* NádK. 328, VirgK. 35, *fekween* JordK. 378, 633, *feekvven* LobkK. 142, *fekuuen* KazK. 89, TihK. 47, *fekőuen* TihK. 347, *fekevuen* DomK. 157, *fekevueen* DomK. 142, 281, MargL. 174, HorvK. 253, *fekeuen* VitkK. 58, *fekeven* VitkK. 58, *fekeween* ÉrdyK. 95, 340, *fekewen* PéldK. 78, *fekűuen* TelK. 179; *f e k v é s* stb.: *kọrnọl fekest* 'obsidionem' BécsK. 260, *kọrnọ fèkesert* 'propter obsidionem' BécsiK. 263, *kọrnọl fèkètbèn* 'in obsidione' BécsiK. 312, *fekeesyt* FestK. 385, *fekeest* DöbrK. 238, — *fekés* Vas m. (Nyr. XVIII, 144), 'a nyul fekvőhelye' Ada (Nyr. XXVII, 412), *fekvís* De.; e g y é b s z á r m a z é k o k : *feket* 'fektet' JókK. 11, *fekőte* 'fekteté' GuaryK. 79, *fekőtneie* 'fektetné' GuaryK. 79, *rea fekőteek* WinklK. 206, *le fekőtinec* DöbrK. 3, *rea fekűteek* NádK. 259, *fekőted* NagyszK. 266, *leh fekűtől* DebrK. 17, *fekőtwen* ÉrsK. 56, *fekete* VirgK. 31, *feketék* KrisztL. 29, — *feket* Mátészalka (Nyr. XXVI, 541), *fektet* De.; *fekteć* 'fektetsz' TihK. 18, *fektete* TihK. 18, *fectet* 'fektét, fekvését' AporK. 130; *fèkèttè* 'iacentem' MünchK. 199, stb.

esküszik

esküszöm: eskezem CornK. 365. Népnyelvben *esküdök* is, Mátyusföld, (Nyr. XX, 172), *esküszök* De., *ɛsḳɛsɛm* CsW., *esküszök* v. *-öm* Szam.; *esküszöl: esküszől* Szam., De., *ɛsḳɛsɛ̀l* CsW.; *esküszik: èskéżéc, èskezic, èskezec* MünchK. 65, *eskezik* DöbrK. 31, *eskezyk* Könyvecse 57, *eskẅzik* ÉrdyK. 525, *eskwzyk* ÉrsK. 186, 187, — *esküszik* De., Szam., *ɛskɛsik* CsW., *esküd* Abaúj. (NyF. XIII, 39); *esküszünk: esküszüṛk* De., *ɛsḳɛsüṛk* CsW.; *esküsztök: eskwzthek* ÉrsK. 187, — *esküsztök* De., *ɛsḳɛsṭɛk* CsW.; *esküsznek: èskeznèc* BécsiK. 229, 278, *eskesnek vala* AporK. 62, *eskeznek* AporK. 9, FestK. 30, 252, DöbrK. 122, 179, *eskewznek* KeszthK. 425, *eskwznek* KeszthK. 266, ÉrsK. 71, 580, *eskẅznek* ÉrdyK. 524, — *esküsznek* De., *ɛsḳɛsnɛk* CsW.; *esküvénk: esküvétk* De.; *esküvétek: esküvétẽk* De.; *esküvének: eskevnek* MargL. 105, — *esküvének* De.; *esküvém: eskewm* JókK. 119, *megh eskewm een haragomban* FestK. 5, 220, *eskőm en zolgamnak* DöbrK. 162, *egzer eskőm dauidnak* DöbrK. 164, *en eskőm* DöbrK. 65, *megh eskẅm* JordK. 803, — *esküvék* De., *ɛsḳɛsḛk* CsW.; *esküvél: esküvél* De.; *esküvék: èskéuék* BécsiK. 12, *megèskeuec* MünchK. 94, *eskewek* FestK. 128, 205, *eskevek* PéldK. 24, MargL. 187, *eskőuek* LobkK. 28, *eskevuek* MargL. 190, *eskővek* DöbrK. 198, *eskőweek* CzehK. 138, *eskwek* KeszthK. 308, *eskeweek* FestK. 184, JordK. 201, 209, ÉrdyK. 522, 526, *megh eskweek* JordK. 317, 473, ÉrdyK. 400, *eskẅeek* JordK. 808, *eskẅek* DebrK. 11, *eskuvek* MargL. 111, — *esküve* De.; *esküdtem: eskőttem* AporK. 44, 47, 56, 93, 102, *eskẅttem* JordK. 71, 149, 222, 281, 284, 804, *eskettem* JordK. 271, *eskwttem* KeszthK. 238, 255, 341, *eskwtem* VirgK. 5, — *esküttem* De., *ɛsḳüttɛm* v. *ɛsḳɛttɛm; esküdtél: èskọttèl* BécsiK. 257, *eskőttel* AporK. 48, NagyszK. 65, *eskẅttel* DöbrK. 165, *eskettel* CornK. 366, *eskwttel* JordK. 149, *eskẅttel* JordK. 68, ÉrdyK. 462, *eskevtteel* HorvK. 22, *eskewttel* ÉrdyK. 551, — *esküttél* De., *ɛsḳüttḛ̄l* v. *ɛsḳɛttḛ̄l* CsW.; *esküdött, esküdt* 'iuravit' es 'iuratus': *èskọt* BécsiK. 225, MünchK. 125, *eskọt* BécsiK. 220, 228, *eskőt* AporK. 83, DöbrK. 210, 211, *eskott* DöbrK. 47, *eskewt* FestK. 204, 230, ÉrdyK. 525, *eskewth* FestK. 45, *eskevt* CornK. 187, 366, DomK. 94, HorvK. 56, MargL. 28, *eskwth* FestK. 13, KeszthK. 43, 368, *eskẅt* JordK. 210, 252, 808, 811, *eskẅth* JordK.

149, 203, *eskŭtt* JordK. 264, *eskŭt* DebrK. 168, ÉrdyK. 180, 523. — Az első *d*-s adat: *eskedet* AporK. 136. — *esküdött* Szam., De., *ɛs̬kūī* CsW.; *esküdtünk: eskŭttŭnk* JordK. 306, *esküttŭ̯k* De., *ɛs̬küttŭ̯k* CsW.; *esküdtetek: eskwtetek* VirgK. 138, *esküttetĕk* De., *ɛs̬küttetɛk* CsW.; *esküdtek:* 'iuraverunt', 'iurati' *eskŭttek* ÉrdyK. 183, *eskwttek* ÉrsK. 71 — *èskottènèc* BécsiK. 295, *eskŭttenek* JordK. 306, — *esküttek* De., *ɛs̬küttɛk* CsW.; *esküdném: esküdnék* De., *ɛs̬kɛdnē̯m* CsW.; *esküdnél: ɛs̬kɛdnʲēl* CsW.; *esküdnék* 'iuraret': *eskenneyek* PéldK. 40, *eskednek* ÉrsK. 364, *ɛs̬kɛdnē̯k* v. *ɛs̬kɛdnɛ* CsW. *esküdnénk: ɛs̬kɛdnŏ̯ŭ̯k* CsW.; *esküdnétek: ɛs̬kɛdnē̯tek* CsW.; *esküdnének: ɛs̬kɛdnē̯nɛk* CsW.; *esküdjem: eskegyem* CornK. 365, *eskewggyem* ÉrdyK. 551, — *esküggyek* De., *ɛs̬kɛďjɛm* CsW.; *esküdjél: èskeggèl* MünchK. 24, *eskegyel* CornK. 365, VirgK. 55, *eskwgyel* JordK. 368, ÉrsK. 186, *eskwggyel* JordK. 104, *eskŭggyel* JordK. 217, 223, *eskógyel* JordK. 367, — *ɛs̬kɛďjʲēl* CsW.; *esküdjék: eskewggyeek* ÉrdyK. 525, — *ɛs̬kɛďjēk* CsW., *esküggyön* Szam.; *esküdjünk: eskegőnk* KazK. 167, *ɛs̬kɛďjŭ̯k* CsW.; *esküdjetek: èskeggètec* BécsiK. 186, MünchK. 24, *eskŭggyetők* JordK. 59, *eskŭggyetek* JordK. 287, 841, *eskugyetek* ÉrsK. 187, *eskwgyetek* ÉrsK. 187, *eskwgyethek* ÉrsK. 187, — *ɛs̬kɛďjɛtɛk* CsW.; *esküdjenek: ɛs̬kɛďjɛnɛk* CsW.; *esküdni: eskenni* MünchK. 118, DöbrK. 437, ÉrsK. 311, *eskwny* JordK. 367, *eskewny* ÉrdyK. 525, 526, *eskŭny* ÉrdyK. 525, — *d*-s adatok: *ekődny* (így!). WinklK. 171, *eskődni* NádK. 201, *eskódny* JordK. 509, *eskűdnie* WeszprK. 79, — *esküdni* De.; *esküvő: èskọ* BécsiK. 300, *èskọnèc* BécsiK. 300, — ma az irodalmi nyelvben *esküvő*, de a népnyelvben *esküdő* is: *esküdeö napja* Mátravidék (Nyr. XXII, 287), *esküdő* Szalonta (Nyr. XLII, 298), *esküvőű* De.; *esküvés*, régebben *eskés: eeskeesk* FestK. 45, *eskees* CornK. 125, *eskesenek* 'esküjének' DebrK. 629, *be eskeesben* HorvK. 222, *eskesnek* KazK. 26, *eskeessel* JordK. 444, ÉrsK. 187, *eskeesnek, eskeesth* ÉrsK. 187 stb.

A kérdés története.

Régi grammatikusainknál (Révai előtt) alig találunk érdemleges megjegyzést igéink történetéről. Egyik-másik nyelvtanírónak szemet szúr ugyan igéink viselkedése, esetleg besorozzák a „verba anomala" vagy a „rendetlen" igék közé, de a puszta fel-

soroláson, ténymegállapításon nem mennek túl, vagy pedig délibábos magyarázatokkal kísérleteznek.

Molnár Albert 1610-ben megjelent nyelvtanában az igenevek tárgyalása során emlékezik meg az *aluszik*-típus igéiről: „Themata nonnulla ... infinitivum faciunt abjecto *sz*, per *nn*, ... Sic ab ... *fekszik*, jacet: *aluszik*, dormit; *fit* ...: *fekünni*, jacere: *alunni*, dormire." (Corpus Gramm. 181.)

Komáromi Csipkés György, a Hungaria Illustrata (1685.) szerzője, munkájának II/3. fejezetében (De observationibus in conjugatione verborum notandis) a következőket írja az *sz* ~ *d* ~ *v* váltakozásról: „tenendum est literam *sz* in verbis, quorum ultimam syllabam constituit, ut in *szom, szem, szek*, nonnunquam in *v*, nonnunquam in *n*, nonnunquam in *t*, nonnunquam in *d* mutari, nimirum in similem literae sequenti literam, et quidem propter solam euphoniam, quod fit et in Latina ac Arabica quoque lingua." — „In imperfecto indicativi et futuro subjunctivi mutatur in *v*, ut *aluszom, aluvám, aluvandom*, non *aluszám, aluszandom;* ... In praesenti optativi et infinitivi mutatur in *n*, ut *aluszom, alunnám, alunnom*, non *alusznám, alusznom;* ... In perfecto indicativi mutatur in *t*, ut *aluttam*, ... non *aluszt-tam* ... In Imperativo et Subjunctivo praesenti mutatur in *d*, ut *aludd*, ... *aludjam* ..., non *aluszd*, ... *aluszjam* ..." (Corpus Gramm. 387.)

A jezsuita Pereszlényi Pál kiváló nyelvtana (Grammatica Linguae Ungaricae. 1682.) *alszik* igénket az átnemhatók (verba neutra) között említi: „Neutra sunt, ex quibus passiva fieri non possunt" (Corpus Gramm. 495). „Sunt, quae tertiam personam singularem habent in *ik*, ut *Aluszom, aluszol, aluszik*, Dormio: et haec eadem habent affixa, quae Passiva ..." Munkájának V. fejezetében — De verbis anomalis — közli az *alszik, nyugszik, haragszik* és *fekszik* paradigmáját. — Megjegyzi még: „Quae dupliciter dicuntur, ut *haragodom* et *haragszom, cselekedem* et *cselekszem*, in Praeter. Imperf. et Infin. conveniunt" (Corpus Gramm. 496).

Földi János nyelvtana a „rendetlen Hajtogatásokról" szóló szakaszban tárgyalja igéinket. „Ezeknek rendetlenségek tsak abban áll, hogy nem minden idejeik a' Törsök szótól, hanem némellyek a törsökös betűknek valamelly elváltozásaikkal formáltatnak" (RMK. XXVIII, 190). „A' harmadik Rend béli rendetlen idő szók azok, mellyeknek tsak *m* végezetek vagyon az első

személyben, és mindnyájan így végzôdnek: *szem, szom* ... tsak az idôknek formálásaikban tészen különbséget ezen *sz* betu, melly hol *v*-re, hol *d*-re, vagy *t*-re változik" (i. h. 196). Ilyen „Hajtogatások vagyon ... im' e következendôknek: *Fekszem,* vagy *feküszöm, Nyugszom* vagy *Nyúgoszom, Alszom* vagy *aluszom. Haragszom* vagy *haraguszom, tselekszem* vagy *tselekeszem.*' stb." (i. h. 198).

A Debreceni Grammatika (1795.) *aluszik* típusú igéink ragozásáról a „Rendetlen Hajtogatású Igék" tárgyalása során szól. A visszaható igék közé sorozza őket. „Illyenek a Közép Igék között is, a *szik*-be végzôdők: mint *fekszik, nyugszik, aluszik* 's a t." (121).

Az *sz*-szel bővülő *v*-tövűekről megjegyzi, hogy az *sz* csak a jelen időben van meg, a praeteritumban *v*-t, a multban *tt*-t kapnak (121—2). „Éppen így kell bánni az efféle *Közép Szenvedőkkel* is, ezt is még megjegyezvénn: hogy ha ezek megrövidítve állanak, mint: *alszik, haragszik, fekszik;* a Második Aligmúltnak és az Egészszenmúltnak formálására tellyesen kell venni így: *aluszik, haraguszik;* így osztán leszsz belőle: *aluvám, aluvál, haraguvám,* ámbár a Második Aligmúlt megrövidítve is jó, így: *alvám, haragvám,* 's a t.: de az Egészszenmúltbann tellyesen kell így: *aludtam,* vagy *aluttam, haragudtam, nyugottam* 's a t." (122).

Az *sz—d* váltakozást így magyarázza: „valaha az efféle Igékbenn a *dsz* egy Betű vólt: de idővel kétfelé szakasztódott: mert külömbenn hol venné magát a *d,* az illyen Igéknek Egészszenmúltjában; p. o. *nyugodtam, feküdtem,* a Parantsolójábann is: ... *nyugodj,* és osztán a Foglalóbann? Hogy az említett Betűt kétfelé szaggattuk; megtetszik az efféle Igékből: *öregedik, öregeszik, savanyodik, savanyoszik.* Úgy kell ezért gondolnunk, mintha ezek: *aluszik, nyugoszik,* 's a t. így állanának: *aludszik, nyugodszik;* és a következtetés szerint az Egészszenmúltjoknak és Parantsolójoknak így kellene formálódni: *aludsztam, nyugodsztam, aludsz, nyugodsz;* mivel ezen hasonló Sziszegőké így megyen: *fogodztam, kéredztem, fogódzz, kéredzz;* de amazokból elvesztettük az *szt* és tiszta *dt* vettünk fel helyébe. Látni való azombann, hogy nem helyesenn iródik: *aluttam, feküttem, alugy, feküggy* 's a t, hanem így kell: *aludtam, feküdtem, aludj, feküdjem, feküdjél, feküdjön* 's a t: ha a kimondásban *gyt* ejtünk is: a minthogy igazábban a *gy*-t *dj*-vel kellene írnunk" (122).

Révai Miklós az Elaboratior Grammaticában tüzetesen foglalkozik igéinkkel. A rendhagyó igékről szóló fejezetben (De inflexione verborum irregularium 809 kk.) megjegyzi, hogy ezen igék ragozása nem a személyragokban (affixis pronominibus personarum formativis) tér el a többiekétől. Ugyanazok a mód- és időjelek használatosak itt is, mint amazoknál. A különbség hordozói bizonyos mássalhangzók, melyek csak a praesensben hallhatók; a többi igealakban vagy eltűnnek, vagy — „euphonica ratione" — jóhangzás végett más hangok foglalják el helyüket.

A rendhagyó igék legtekintélyesebb részét az „*sz* consona evanescens" csoport alkotja. Ide tartoznak — mai terminológiával élve —: 1. az *sz*-szel bővülő *v*-tövűek, 2. az *sz*-szel és *d*-vel bővülők, melyeket ismét két alcsoportba oszt: a) *alszik, fekszik, nyugszik, alkuszik, esküszik, haragszik*. Ezeknek a praesensében *sz* van, amelyet a többi időben „acceptis notis characteristicis accomodarunt", b) amelyeknek a praesensében *sz* is, meg *d* is használatos: *háborodik — háboroszik*. Ezek az alakok úgy keletkeztek, hogy egy *sz*-es nyelvjárás alakjai vegyültek egy *d*-s nyelvjárás alakjaival (810—1).

Ezután sorra veszi igéinket. Részletesen foglalkozik mindegyikkel — ideértve a *vajúszik* és *kérkeszik* igéket is —, bőséges anyagot hoz fel a nyelvtörténetből. Megállapítása — mely valamennyi megelőző és követő vélemény közül legjobban megállja helyét — a következő: Az *sz, d* és *v* nem tartozik a tőhöz. Ezeknek az igéknek csupasz tövei voltaképpen nomen verbum tövek. („Primae hae radices nudae videntur mihi olim, vt sunt hodieque multae aliae in lingua nostra, et nominum et verborum valore, eaedem in vsu fuisse.") Ragozásuk ilyen lehetett: **al-ok, *al-asz, *al, *fek-em, *fek-esz, *fek-ik* (867—73).

Budenz szerint igéink *v*-jében a fgr. *-β* (nála: *-v*) reflexiv képzőt kell látnunk. Ez a *v* ilyen alakban van meg az *aluvék, alvás, fekvő* igealakokban. A *v* nélküli alakokban *v* egykori meglétére utal az *u, ü* hangzó az *alusz-, feküsz — alutt, fekütt* formákban. Máshol a *v* nyomát őrzi a mássalhangzó geminációja, így az *alunnám, fekünnék* alakokban. A *d*-s igealakokban, az *alud-, alkud-* esetében egy „világosan reflexiv alakúnak fölismerhető" *-ud* összetett képzővel állunk szemben. Ez az *-ud* képző Budenz szerint ugyanaz, mint a *huzód(ik), ütőd(ik), csavarod(ik)*-beli *-ód, -őd, -od, -öd* reflexiv képző. A reflexiv *v* képző hozzájárult

ezekhez a már amúgyis intransitiv alapigékhez s eredetileg a cselekvés subjectivitását fejezte ki (UA. 102—5).

Az *sz*-szel, valamint az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tövű igék magyarázatában jelentős lépés volt Kräuter értekezésének megjelenése (NyK. XLII, 317—39). Magyarázatának lényege a következő: A *tëszik, lëszik, vëszik* stb. igék töve *të-, lë-, vë-*, amint ezt a *të-het, lë-het, vë-het* származékok is mutatják. A praeteritumot ezek az igék *-ü̯* formanssal képezték. A praeteritum tehát így alakult: *tëü̯m, tëü̯d, tëü̯é* ≻ *tőm, tőd*, a harmadik személyben *tevé*, majd a harmadik személy analógiájára *tevém, tevéd, tevé*. A *v* tehát nem a tőhöz tartozik, hanem eredetileg a praeteritum jelölésére szolgált, majd analógiás úton befurakodott a paradigmába a praeteritumon kívül más alakokba is.

Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tövűekre nézve Kräuter elfogadja Budenz nézetét, hogy ezekben az igékben a reflexiv képző lappang. Az *alszik, fekszik, nyugszik* igék reflexiv képzős töve **alu̯-, *feku̯-, ńugu̯-*. Ezekhez a tövekhez járul a *u̯* praeteritumjel, ehhez a személyragok. Tehát a *fekszik* ige praeterituma így alakul: *feku̯-ü̯-nek*. A reflexiv képző két mássalhangzó között vokalizálódik, az *üü̯* kettőshangzó pedig *ű*-vé fejlődik: *feküü̯nek* ≻ *feküü̯nek* ≻ *fekűnek*.

A *u̯* reflexiv képző szerinte megvolt eredetileg minden időben és módban. A jelen időben a hangtörvényszerű alak *alu̯-szom* ≻ *aluszom, feku̯-szöm* ≻ *feküszöm* lenne. Az *aluszom*ból *alszom* lett, szerinte a *bajuszom* ≻ *bajszom* analógiájára. A mult időben a *d* megjelenése, vagyis az *aluttam* ≻ *aludtam* fejlődés a *hazudtam* analógiájára ment végbe.

Az infinitivus eredeti *d* nélküli alakját, valamint az *alugy, fekügy* felszólító módot „azért szorította ki a mai *aludj, aludni, alunni*, mert a reflexiv igékre hatottak analógiás úton a *-kodik, -kedik, -ködik* gyakorító képzős igék ilyenformán: *csapkottam, csapkodni, csapkodj* = *aluttam, aludni, aludj*".

A futurumban az *alvand, fekvend* alakokat tartja eredetibbnek, s szerinte az *aland, fekend* másodlagosak. Mivel a *v* „eltűnt" a praesensből, a melléknévi igenévből és a praeteritumból, a *v* nélküli alakok behatoltak a futurumba is.

A reflexiv *v* vokalizálódásáról szól Beke is, aki szerint a *-v* reflexiv képző magánhangzós alakban van meg az *-ul, -ül* képzőben és az *aluszik*-félék műveltetőjében: *alut, feköt, fekët, eskët-*

féle alakokban (Nyr. LIX, 17). — Hasonlóan nyilatkozik az EtSz. II, 47 az *esküszik* címszóban: „Az *eskë-* ~ *eskö-*, *eski-* ~ *esküt*őben levő *-ë-* ~ *-ö-*, ebből *-i-* ~ *-ü-* reflexiv képző, ... mely azonos a fgr. **β* reflexiv képzővel." Az *esküv-* tő *v*-jét azonban praeteritum-, illetőleg igenévképzőnek tartja.

Határozottan a képző vokalizálódása ellen nyilatkozik Mészöly: „úgy gondolom, túl van már a nyelvtörténet azon a balvéleményen is, hogy az *alu-szik* ~ *alo-szik* *u*-ját, *o*-ját *v* képzőből származtassa" (A HB. tárgyas elbeszélő mult alakjai 43—4).

Az *sz* eredete.

Hunfalvy gondolt először arra, hogy az *sz*-szel bővülő igék *sz*-sze praesensképző (NyK. V, 261), és Budenz mutatott rá, hogy igéink jelen idejében mutatkozó *sz* eredetileg gyakorító képző, mely a praesens jeléül foglalódott le (UA. 33). A jelen időnek, mint folyamatos cselekvésnek gyakorító képzővel való kifejezése nem szokatlan az uráli nyelvekben; hasonló jelenséggel találkozunk pl. a tavdai vogulban, az északi-osztjákban, a votjákban és a szamojédben. Érdekes ebből a szempontból Munkácsi nyilatkozata is a sok régiséget megőrzött moldvai-csángó nyelvjárásról: „Élénken megvan benne az érzék a fogalom árnyainak megjelölésére, melynél fogva nemcsak a kicsinyítő képzőket használja szerfölött nagy mértékben, hanem a gyakorítókat is a cselekvésnek folytonosságа megjelölésére oly esetekben, hol a köznyelv nem igyekszik ily szigorú szabatosságra." (Nyr. IX 531.) Hasonlókép nyilatkozik Kardos a göcseji nyelvjárásról (Budenz-Album 158).

A *v* kérdése.

Sokkal nehezebb a praeteritum *v*-jének megmagyarázása. Budenz ezt a *v*-t visszaható képzőnek tartotta. Követői azonban, akik elfogadták elméletét, ellentétbe jutottak az ő felfogásával, így Kräuter is. Kräuter az *sz*-szel bővülő *v*-tövűek *v*-jét nomen verbale képzőnek, illetőleg praeteritum-jelnek tartotta s magyarázatát kiterjesztette az *aluszik*-félékre is. Mivel pedig Budenznek a visszaható képzőről való felfogását nem akarta elvetni, csak az *alu-*, *fekü-* tövek *u*-jában, *ü*-jében kereshette a reflexiv képzőt. Pedig Budenz szavaiból egészen mást olvashatnak ki: hogy az

aluv-, feküv-ben a *v* előtt *u, ü* magánhangzó van, ez szerinte a *v* hatásának tulajdonítandó; az *alusz-, feküsz- u*-ja, *ü*-je pedig a *v* egykori ottlétére utal, tehát az *u, ü* nem *v*-ből (vagy *u̯*-ból) fejlődött, mint Kräuter magyarázza, hanem az „=*usz*-ban és =*uv*-ban a mély vocalis-színezet, mely még mai nap is fönntartja magát, nyilván a *v* hatásából ered" (UA. 105).[1] Ez a nézet megfelel a Budenz korában uralkodó elvnek: a logikai és alaki felépítés teljesen megegyezik egymással, ahol pedig valami jelentésnek nincs alaki hordozója, az egykor ott volt, de a fejlődés folyamán eltűnt. Ezért gondolja Budenz, hogy az *alunnám*-féle alakokban a „consonans nyújtása a megvolt *v*-re utal" (UA. 104). Budenz az *aluv-, feküv- u*-jában, *ü*-jében nem képzőt, hanem tővégi magánhangzót keresett. Ez nyilvánvaló következő mondatából: „Néhány intransitiv igének a ragozásnak és a nomen verbale-képzésnek egy részében *-v* képzővel való tője mutatkozik; e képző előtt az alapige végvocalisa,[2]) ha ki nem szorult, rendesen *u, ü*" (UA. 104). Budenz szerint tehát a *v* egykor megvolt az egész paradigmában.

A TMNy. már így ír: „Ezeknek előfordulnak olyan származékaik is, melyekben talán soha sem volt *v* hang" (263). De az *alut, nyugot, esköt* műveltető származékok tárgyalása során már ezt mondja: „itt pedig az *u, o*-féle hangokban szintén a *v* lappang" (264). A régi *fekők* 'iacui', *nyugóm* 'quievi', *megeskűnek* 'iuraverunt' alakokat összevonással magyarázza: „a *v* hang beleolvad a körülötte levő magánhangzókba" (265).

Ezeket az *alúm* ≺ *aluum*-féle alakokat Kräuter már így elemezte: *al-* tő, *-u* reflexiv-képző, *-u̯* praeteritum-jel. Az *-u̯, -ü̯* praeteritum-jel feltevésére a *tesz, lesz*-féle igék *tëün, lëün* alakú félmúltja és a velük szemben álló *të-het, të-sz, lë-het* stb. alakok adtak okot.

Ezzel szemben tény az, hogy ezeknek az igéknek az *ü̯*-je a rokonnyelvi megfelelők alapján finnugor *-*k* ~ *-*γ*-re megy vissza, vagyis az *ü̯* etimologikus eredetű (NyH.[7]35). Ezért a *teün*≻*tőn* alakok magyarázatára nézve Györke nézetét tartom elfogadhatónak, amely szerint ezeknek az igéknek a praeterituma úgy alakult, hogy

[1]) Budenznek a nem tisztán elváló képzők elé tett ≺ jelét (Szinnyei nyomán) kettős kötőjellel helyettesítem.

[2]) Én ritkíttattam.

a teljes tőhöz hozzájárultak a személyragok, külön praeteritum-jel nélkül (előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1939. április havában). Ha pedig ez igaz, — vagyis a *teüm*-ben az *ü* a tőhöz tartozik, akkor az *aluum* *u*-jában sem kereshetünk praeteritum-jelet. Minthogy az *aluszik*-csoport tagjaiban (a *tesz, veszt*-félékkel ellentétben) a *v* (ill. *u*, *ü*) nem etimologikus, más magyarázatot kell keresnünk.

Györke szamojéd példákkal teszi valószínűvé, hogy eredetileg azoknak az igéknek volt jeltelen praeteritumuk, melyeknek alapjelentése momentán. A szamojédban ugyanis a momentán alapjelentésű igék minden külön mult-jel nélkül is kifejezhetik a mult árnyalatot. Ugyanezek az igék a praesenset gyakorító képzős alakkal fejezik ki.

Hogy a momentán igék nem vesznek fel külön multidőjelet, az érthető jelentésükből, hisz ezek a történés „rövid (pillanatnyi) tartamát avagy hamaros elmúlását jelölik" (UA. 50). A történés tehát olyan hamarosan megy végbe, hogy a beszélő már multnak érzi (Castrén, Gramm. der sam. Sprachen 374—5).

A szamojéd igékhez hasonlóan viselkednek egyes déli-osztják példák és a magyar *sz*-szel bővülő *v*-tövű igék, ezeknél is az igető személyragozott alakjai szolgálnak a mult kifejezésére, míg a praesens jelölésére rövidebb tőből alakult gyakorító képzős alakokat használnak. Mindamellett a szamojéd, meg az idetartozó déli-osztják és magyar igék között nagy különbség van. A déli-osztjákban és a magyarban ugyanis az igető jelentése az igeidő szempontjából ma már nem játszik szerepet, mert ezekben a nyelvekben nem csak a momentán, hanem a frequentativ-durativ jelentésű igékből is alakulhat jeltelen mult idő (Györke, uo.).

Ez adja kezünkbe az *aluszik*-félék mult idejének magyarázatát. Mivel a *tesz, lesz* félék között már nem-momentán igéknek is volt jeltelen praeteritumuk, ezeknél az *sz*-szel ellátott jelenidejű alakokkal szemben a mult idejű alakokban a tőbeli *v* volt a nyelvérzék számára a mult-jelentés hordozója; ezért aztán könnyen megtörténhetett, hogy ez a *v* behatolhatott más olyan igék ragozási rendszerébe is, melyeknél a folyamatos jelen kifejezésére *sz*-es praesens szolgált, így az *aluszik*-félékbe.

A következőkben látni fogjuk, hogy igéink ragozási rendszerének kialakulásában milyen döntő szerepe van az analógiá-

nak, s így nem lehetetlen, hogy a praeteritum *v* eleménél is az *sz*-szel bővülő *v*-tövek hatásával kell számolnunk.

Úgy látszik azonban, hogy van igéink között egy, amelynek *v*-je etimologikus eredetű. Ez a *sérüszik, sérszik,* melynek *sérüv-, sérv-, sérüd-* töveivel találkozunk. A rokonnyelvi megfelelők, mint a *tev-, iv-* stb. esetében, itt is alapnyelvi **k* ~ **γ*-re utalnak: vog. *šāry-*, osztj. *tērey-* (NyH.[7] 153).

A *d* az *aluszik*-csoport igéiben.

Az *aluszik*-csoport tagjainak paradigmájában a legrégebbi emlékekben nem találunk *d*-s alakokat. A régi szabályos alakok *aluttam, alunni* ≺ *aluni, esküttem* ≺ *eskütem* stb. voltak. A *d* eredetére nézve a nyelvtudomány Horger nézetét vallja, aki azt állítja, hogy igéink *d*-je analógiás eredetű (Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő igékhez: Nyr. XLII, 337).

Horger szerint a dunántúli és a felső Duna bal partján elterülő magyar nyelvjárásoknak egyik ismert sajátsága, hogy az *ad, tud, marad*-féle *-d* végű igéknek *anni, tunnék, marannak*-féle alakjai vannak, vagyis a *dn* hangkapcsolat helyén *nn* geminatát találunk. Feltűnő azonban, hogy a feltehető *dn* ≻ *nn* változás csak igékben történt meg, névszókban sohasem, mert nem találunk pl. *pannak, pannál* alakot *padnak, padnál* helyén. Itt tehát nem hasonulással, hanem analógiás változással állunk szemben. Mivel pedig az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tövű igéknek valamikor ilyen alakjai voltak: *aluttam, alugyam,* s ez egybeesett az *ad, tud* igék *attam, aggyak* alakjaival, a *d* végűeknek is keletkezett az *alunnám, alunni* hatására *annám, anni, annom* alakjuk.

A nyelvterület legnagyobb részén azonban fordítva történt a fejlődés: itt a hasonló *attam* — *aluttam* hatására az *adni, adnék* mintájára *nyugodni, aludni*-féle alakok jöttek létre. A ragozásban ma jelentkező *d* tehát a *d* végű igék analógiás hatására keletkezett.

Horgerhez hasonlóan magyarázta az *alszik* és *fekszik d*-s alakjainak keletkezését már jóval korábban Simonyi (Nyr. XXVIII, 194): „*Aludott* és *feküdött* még a 17. században is ép oly szokatlan volt, mint az idézett *aludom* és *feküdöm,* akkor még országszerte így mondták: *alutt, fekütt, alunnának, fekünni*

stb. Mivel azonban *aluttam, aluttál* úgy hangzott, mint *tuttam, tuttál, gondolkottam, gondolkottál,* s mivel az ilyen igéknek 3. személye *tudott, gondolkodott,* s minthogy végre a *nyúgoszik* igének már régente is volt *nyúgodott* alakja (a *nyúgod-alom* is régi): ezeknek analógiájára előbb a gyermekek, később egyes vidékeken a fölnőttek is azt kezdték mondani, hogy *aludott, feküdött . . .*" Később már csak a *nyugszik* hatására gondolt: „a *nyugszik* nem csak ragozása hasonló volta miatt hathatott a másik két igére . . . hanem jelentése rokonsága miatt is, tehát mindenesetre sokkal inkább, mint a *tud* és *ad*-félék" (Nyr. XLIII, 416).

Nyelvemlékeink vallomása ebben a kérdésben a következő: Legkorábban az *esküszik* ige ragozásában találunk *d*-s alakot, már a XV. században. A század második feléből való Apor-kódexben a Benedictus fordítása két egymástól eltérő változatban is olvasható. A latin eredeti így hangzik: Memorari testamenti sui sancti — Iusiurandum, quod i u r a v i t ad Abraham patrem nostrum (Lukács I, 72—73). A kódex 127. lapján ezt olvassuk: „meg emlekeznek o̊ zent testamentomarol, Az esrol kit *eskot* mi atainknak abrahamnak". Ez a szövegrészlet szóról szóra megegyezik a MünchK. megfelelő helyével: „mg èmlèkeznec o̊ scent testamentomarol, Az èsrol kit *èskot* mú atancnac abrachamnak" (RMNy. III, 125).

Ugyanennek a Lukács-evangéliumi részletnek ettől egészen eltérő fordítását olvashatjuk néhány lappal hátrább a kódex 136. lapján: „meg emlekezny ew terwenyerewl: Melyet terwenyel *eskedet* abrahamnak my atyanknak". Ez az adat jó harmadfélszáz évvel korábbi, mint az, amelyet az EtSz. (II. 46 és 47) az OklSz. alapján elsőnek idéz 1728-ból; az EtSz. idézett helye szerint ugyanis az *esküd-* tő a XVI—XVII. században keletkezett, a mult idő *d*-s alakjára pedig az első biztos adat 1728-ból való: „Apáthiban *esküdött bé*" (OklSz. 1129. l.).

A mult idő után a főnévi igenévben jelenik meg a *d*. A XVI. század elejéről valók ezek az adatok: *Ekődny* (sic!) WinklK. 171 (1506.), *eskődny* NádK. 201 (1508.), *eskůdnie* WeszprK. 79 (a XVI. sz. első negyedéből). Ha mármost ezeket a szavakat nem elszigetelten vizsgáljuk, hanem figyelembe vesszük a szövegkörnyezetet is, érdekes megfigyelést tehetünk. A WinklK. idevágó helye így hangzik: „kezdee *tagadny* ees *E[s]kődny*" (WinklK.

171); a NádK. megfelelő helye: „kezde *megtagadni*, es *eskődni*“ (NádK. 201);[1]) a Weszpr.K.-ben pedig ezt olvassuk: kezde legottan *atkozodni* es *eskűdnie* (WeszpK. 79.). Már ebből a három példából is látható, hogy a *d*-s alak olyankor jelenik meg írásban, mikor a mondatban egy *d*-tövű igét találunk közelében. Joggal hihetjük tehát, hogy az *esküszik* ige paradigmájába a *d* a *d*-tövű igék analógiás hatása folytán furakodott be. A *d* nélküli és a *d*-s alak ingadozását szépen mutatja a JordK. Itt általában *eskwny* olvasható (pl. RMNy. V, 367), *atkozodny* es *eskọny* a 444. lapon is, de már *atkozodny*, es *eskọdny* (RMNy. V, 509). A feltételes mód *d*-s alakjára is tudunk egy példát idézni az ÉrsK. 364. lapjáról: Mykoron hallya wala hogy ew *eskednek* awag *meg rezegedneyek;* itt valószínűleg a következő *d* képzős *rezegedneyek* ige képzetének hatása okozta a *dn*-nel való írást. Hogy helyes nyomon járunk, azt a Példák Könyvének párhuzamos helye bizonyítja. Itt a *rezegedneyek* helyén *rezegevlne* olvasható s — éppen ezért — az *esküszik* megfelelő alakja sincs *d*-vel írva: „mykoron hallya vala hog ev *eskenneyek*. auagy *meg rezegevlne*“ (PéldK. 40). (Megjegyzendő, hogy az EtSz. II, 46. szerint se a főnévi igenévre, se a feltételes módra a régibb nyelvből *-dn*-nel írott alakra nincsen példánk). Ide vonhatjuk még a jövő idő *meg eskedendevl* formáját a CornK. 365. lapjáról.

A kódexek korában tehát mindössze hét *d*-s adatot találunk az *esküszik* ige ragozásában. A hét adat közül ötről kimutatható, hogy *d* végű ige áll közvetlen közelében. Az adatoknak ez a meglepően egyértelműsége nem lehet véletlen műve. Vagyis a nyelvtörténet igazolja Horger feltevését, hogy az *alszik* — *fekszik* — *nyugszik* csoport igéibe a *d* analógiás úton került be.

A *d*-s alakok képviselete különben nem egyenletes az *aluszik*-csoport igéin belül. Az *alszik* és *alkuszik* igének egyetlen *d*-s alakja sem mutatható ki a kódexek korából, a *fekszik*-nek is csak kettő: egy feltételes módú alak az 1519-ből való LányiK.-ben: *fekednek* (426) és egy főnévi igenév a KazK. 79. lapján: *fekődnőd*. Igen sok *d*-s alakot találunk azonban a *nyugszik* igénél, itt

[1]) A WinklK. és NádK. adatainak értékeléséhez szükséges tudnunk, hogy a NádK. 143—307. lapjain olvasható Passio teljesen azonos a WinklK. 137—234. lapjain lévővel s Katona Lajos véleménye szerint mindkettő közös eredetin alapszik (Bevezetés a Nytár. XV. kötetéhez, XXIX—XXX. lap).

is főleg a feltételes módban és a főnévi igenévnél pl. *nyukodnám* (így!) ÉrsK. 335, *ńugodnec* GuaryK. 79, NagyszK. 285, *nywgodneek* JordK. 303, ÉrdyK. 582, 663 stb., *nywgodnanak* DomK. 183, *nywgodnanak* JordK. 333, 394 stb., *ńugodni* GuaryK. 79, NagyszK. 154, *nywgodnwnk* ÉrdyK. 313; a mult időben: *nywgodot* ÉrdyK. 277, 499, 511. A *nyugszik d*-s alakjainak ez a nagy száma adta SIMONYInak azt az ötletet, hogy az *alszik* és *fekszik* igék ragozásába a rokonjelentésű *nyugszik* hatására kerültek be a *d*-s alakok (Nyr. XVI, 219, XLIII, 415). SIMONYIt ebben a feltevésében csak megerősítette az ikes-ragozás történetével való tüzetes foglalkozás. Az *alszik* és *fekszik* ugyanis eredetileg nem volt ikes ige: *alozok* DöbrK. 478, *fekzők* NagyszK. 67, *aloz* DebrK. 330, *fekőz* NádK. 315, *alozon* BécsiK. 240, *fekzén* BécsiK. 37. De már a kódexek nyelvében ingadozást látunk; felbukkannak az ikes formák is, ezeknek száma egyre nagyobb lesz, s végül (legalább is az irodalmi nyelvben) ezek az alakok teljesen kiszorítják az ikteleneket. Ikessé válásuknak oka SIMONYI szerint a rokonjelentésű *nyugszik* ige analógiás hatásában keresendő. Ez ugyanis mindig ikes volt, s nyilván ennek a gyakran velük együtt is használt igének erős vonzása tette a másik kettőt lassanként szintén ikessé. Eleinte még ellenálltak e hatásnak, a BécsiK. pl. ezt írja: *nuǵoggal* èz eyièl . . . *alog* holvaliglan. A KeszthK. 5. lapján ez olvasható: eel *aluzok* ees el *nywgszom*, a KulcsK.-ben: eel *alwzok* ees el *nywgozom*, de már a DöbrK. írója ugyanezt a zsoltárverset így írja: el *alozom* es el *ńugozom* (18. l.), pedig magában használva *alozok*. A WinklK. 233: *fekzőn*, de 344: *fekzyk*. (Vö. NyF. XXVIII, 17.).[1])

Mivel azonban a *d* a *nyugszik* paradigmájában sem etimologikus, a *d* eredetét a *d*-s igék más csoportjában kell keresnünk. Az, hogy a *nyugszik*-nak több *d*-s alakja van, nem döntő érv, ennek csak az az oka, hogy a *nyugszik* jóval többször fordul elő kódexeinkben, mint akár az *alszik*, akár a *fekszik*. Különben is láttuk, hogy legkorábban az *esküszik* paradigmájában jelenik meg a *d*.

[1]) Úgy látszik, az ikes és iktelen alakpárkülönbséghez eleinte jelentésmegoszlás fűződött, pl. a MünchK. a 'dormit' fordítására az *alozon* (92, 146, 217) alakot, az 'extinguitur' kifejezésére *alozecot* (103) használ (a RMNy. lapszámai).

Az *aluszik*-csoport igéi közül háromnak *k* van a tövében: a *fekszik*-nek *fekë-, fekő-*, az *esküszik*-nek *eskë-, eskö-*, az *alkuszik*-nak *alko-* tövei vannak a XV—XVI. sz.-ban. A *k* utáni magánhangzó többnyire középső nyelvállású: *o, ë, ö*. Az analógiás hatás legkönnyebben tehát olyan igékből indulhatott ki, melyekben *k*, középső nyelvállású magánhangzó és *d* van. Ilyenek a *-kod, -këd, -köd*, illetőleg a *-kodik, -këdik, -ködik* képzős igék. Ezek az alaki hasonlóságon kívül még abban is megegyeznek igéinkkel, hogy nagyrészt intransitiv-reflexiv jelentésűek.

Hogy helyes nyomon járunk, mi sem bizonyítja jobban, mint igéink második csoportja, ahová ilyen *-këd*(ik) képzős igék tartoznak.

Az *sz* és *v* a *cselekszik, melegszik*-féléknél.

Igéink második csoportjába tartoznak a *cselekszik*-féle visszaható igék. A TMNy. a következő igéket sorolja ide: *cselekszik, törekszik, növekszik, menekszik, veszekszik, dicsekszik, gyanakszik, telepszik, ülepszik* (TMNy. 268). Ide tartoznak a *melegszik, öregszik, gazdagszik, elégszik*-féle névszóból képzett származékok is, melyeket a TMNy. a *bűnhöszik*-csoportba sorol.

Ezeknek az igéknek csak *d*-s alakjaival találkozunk a kódexek korában: *cselekedik, növekedik, menekëdik* stb. Az az analógiás hatás, mely a *-kod, -këd, -köd* képzős reflexiv, ill. *-d* végű intransitiv igékkel való hangalaki és jelentéstani hasonlóság folytán létrehozta az *aluszik*-csoport *d*-s alakjait, most fordított irányban is működni kezd. Az analógia behatol a *cselekedik*-félék paradigmájába, s már a XVI. században ezeknek az igéknek a praesensében megjelennek az *sz*-es formák. E mellett tovább élnek a *cselekedik*-féle alakok egészen a mai napig. Ugyanannak az írónak ugyanazon munkájában is egymás mellett találunk *sz*-es és *d*-s igealakokat. Pl. Heltai fabuláiban, 1566. (RMK. 4.): *czelekődűnc* 89 ~ *czelekőszűnc* 24; Háló, 1570. (RMK. 36.): *czelekődűnc* 108 ~ *czelekőszűnc* 309, *czelekődnec* 172, 173, 276 ~ *czelekősznec* 163.

Úgy látszik azonban, hogy egyes XVI. századi íróink ill. fordítóink ezeket az alakváltozatokat bizonyos stiláris fínomságok kifejezésére használták fel. Így Telegdi Feleletében, 1580. (RMK. 12.) találjuk a következő mondatot: „Nem à iot *chelekeszem*

à mellyet akaroc, hanem à mely gonoszt nem akaroc azt *chelekedem*" (28). Így fordítja Szt. Pál rómaiakhoz írt levelének következő mondatát: „Non enim, quod volo bonum, hoc *facio:* Sed quod nolo malum, hoc *ago.*" Hasonlóképen Bornemisszánál 176: Es ualamit *czelekeszic,* az Atya, azonokat *czelekedi* a fiu is, Quaecumque enim ille *fecerit,* haec et Filius similiter *facit* (Ján. V, 19). — Pereszlényi is nyelvtanában (1682-ben) azok közt említi „Quae dupliciter dicuntur; ut... *cselekedem* et *cselekeszem*" (Corpus Gramm. 496).

A *cselekszik*-féle alakok megjelenésének oka minden valószínűség szerint az *aluszik*-félék hatására történt. Keletkeztek azonban a XVI—XVII. sz. folyamán más *-od, -ed* képzős reflexiv igéknek is *sz*-es jelenidejű alakjai. Így már a kódexekben: *meg elegedyk* ÉrsK. 309 ~ *meg elegezyk* ÉrsK. 400, *melegedik* ~ *megh melegőzyk my zyłbnk.* Az *sz* csak a praesensben van meg, egyebütt a *d*-s alak használatos.

Ezt az *sz* ~ *d* váltakozást Molnár Albert is említi 1610-ben megjelent nyelvtanában: „... *estveleszik* et *estveledik* vesperascit, *melegedik* et *melegeszik* calescit" (Corpus Gramm. 238). A *cselekeszik, melegeszik* alakokból az *sz* előtti magánhangzó kiesésével lesz *cselekszik, melegszik.*

A mai irodalmi és köznyelvben aránylag nem nagy az *sz*-es praesensek száma. Annál gazdagabb ilyenekben a népnyelv. A népnyelvből a következő példákat említhetjük meg: bátorodik: *bátoroszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; bosszankodik: *bosszankszik* Bácsmartonos, Nyr. XLVII, 92; dühösködik: *dühëskëszik* Felsőőr, Nyr. XXXII, 176; *élemöszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; fésülködik: *fésükszik, füsükszik* Zenta, Nyr. XXXVIII, 41; folyamodik: *folyamoszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; *fókodik* Hetés, Nyr. XIX, 142 ~ *fuhakszik* Baranyaózd, Nyr. XXVII, 286; gyarapodik: *gyarapszik* Palócság, Nyr. XXI, 329; gyülölködik: *gyülőkszik* Pátkafalu Győr m. Nyr. XXXV, 436; heveredik: *leheveröszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; hidegedik: *elhidekszik* Füzesabony, Nyr. XLV, 88; huzakodik: *huzakszik* Jászság, Nyr. XXIX, 47; kemény(k)edik: *megkeminkszik* Komárom m., Nyr. XIX, 187, *megkeménkszik* Nagybacon, Nyr. XLV, 107, *megkeminszik* Mátyusf., Nyr. XX, 325; keveredik: *keveröszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; kövéredik: *kövéröszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; nyomakodik: *mëgnyomakszik* 'összenyomódik' Heves m., Nyr. XXVII, 524, *nyomakoszik*

'tolakodik' Szekszárd, Nyr. XXVIII, 429; rakodik: *lerakosznak* 'a kévéket asztagba rakják' Nagykőrös, Nyr. XXVII, 137; ripakodik: *ripakszik* 'acsarkodik' Hódmezővásárhely, Nyr. XLV, 187; soványkodik: *lesovánkszik* Nagybacon, Nyr. XLV, 107; törődik: *törőszöm vele* Felsőőr, Nyr. XXXII, 177; verekedik: *vereköszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; *vetemöszik* Mohács, Nyr. XXVII, 69; zavarodik: *összezavaroszik* Felsőőr, Nyr. XXXII, 177, stb.

A XVI—XVII. században egyéb *-odik, -ödik, -ódik, -ődik* képzős visszaható igéknek is keletkezett *-sz*-es praesens alakja. Révai ezeket említi: *rakoszik ~ rakodik* 'repletur', *háboroszik ~ háborodik* 'conturbatur', *iszonyoszik ~ iszonyodik* 'horrescit', *munkáloszik ~ munkálódik* 'laborat', *nyomoroszik ~ nyomorodik* 'affligitur', *szaporoszik ~ szaporodik* 'multiplicatur', *savanyoszik ~ savanyodik* 'acescit', *dühöszik ~ dühödik* 'furit', *betegszik ~ betegedik* 'in morbum incidit', *elégszik ~ elégedik* 'saturatur', *hidegszik ~ hidegedik* 'frigescit', *kevereszik ~ keveredik* 'immiscetur', *kisebbszik ~ kisebbedik* 'minuitur', *kövéreszik ~ kövéredik* 'pinguescit', *melegszik ~ melegedik* 'calescit', *öregszik ~ öregedik* 'augescit', *vénheszik ~ vénhedik* 'senescit' (Elab. Gramm. 865—6).

Az *sz* behatolása a praesensbe más úton is megindulhatott. Közismert hangtani jelenség nyelvünkben egyes zöngés hangoknak hátraható hasonító hatása. Így pl. ha *k + z* hangok kerülnek egymás mellé, a *k* helyére a *z* hasonító hatására *g* kerül. Így keletkeznek a *lagzi* (~ vö. lak-odalom), *lélëgzik* (≺: *lélëk*), *menyegző* (≺ menyekező) alakok. Horger szerint azonban (MNy. XVII, 155) a XVI. sz. óta a dunántúli nyelvjárásokban ilyenkor történhetik *k + z ≻ k + sz* változás, vagyis előreható hasonulás. Ha tehát a *-kozik* visszahatóképző *o*-ja valamilyen okból kiesett, ilyen alakok keletkezhettek: *találkozik ≻ találkszik* (Őrség), *tanákszik* (Göcsej), *találkszik* (Kemenesalja); *csodálkozott ≻ csodákszott* (Őrség); *ölelkezett ≻ ölëkszett*. Ezek alapján Horger nem tartja lehetetlennek, hogy a régibb *gyülekëzik, emlékëzik, igyekëzik* alakok helyett újabban terjedő *gyülekszik, emlékszik, igyekszik* alakok is a dunántúli nyelvjárásokból jutottak be az irodalmi nyelvbe.

Több *-kod* képzős igének van *-koz* képzős alakja is, pl. *gondolkodik ~ gondolkozik*, a kódexekben a *csodálkozik* mellett gyakori a *csodálkodik*. Ha tehát pl. a *csodálkozik*-nak az előbb említett módon *csodákszik* jelenidejű alakja keletkezik, ezt a

nyelvérzék felfoghatja úgy, mint a *csodálkodni* jelen idejét. Ezen a módon is létre jöhet tehát a *kod*-os igéknek *sz*-es praesense.[1]) Révai így is magyarázza ezeknek az alakoknak a keletkezését: „Verborum reflexorum formatiuum *ked, kod*... saepe alternat cum *kez, koz,* eadem significatione, *d* literae sono in *z* sibilum lenem mutato, sed eo etiam acute sibilante, praesertim, quando vocalis media expungitur. Quaedam verba et hac mutatione duplicem accipiunt formam, sed itidem in tempore tantum praesenti. In reliquis viget ea, quae formatiuum habet non sibilans. Ex gr. *gyana-kod-ik, gyana-k-sz-ik,* suspicatur; *tana-kod-ik, tana-k-sz-ik,* consultat, deliberat; *ditse-ked-ik, ditse-k-sz-ik,* gloriatur; *veszeked-ik, veszek-sz-ik,* conflictatur, iurgatur." (Elab. Gramm. 366).

Már Budenz megállapította, hogy Molnár Albertnél még csak *cselekedő, cselekedés* alakokat találunk, a *cselekvő, cselekvés* tehát újabb analógiás hatás eredménye (UA. 105). A *v* csakugyan elég későn jutott be ezeknek az igéknek a paradigmájába. A XVI. századból nincs egyetlen adatunk sem rá. Eddigi ismereteink alapján úgy látszik, hogy először Pázmánynál lép fel *cselekűvék* alakban. Pázmány prédikációiban ez alkalommal megtaláltam a NySz. által is idézett egyetlen adatot: „nagy éktelenséget *cselekűvék* a királyi házban" (252). Ugyancsak ott a 600. lapon találjuk: „két dolgot *cselekűvék* az ő triumfusának idején".[2]) A TMNy. a XVIII. századból is csak a Wagner-féle Phraseologia *cselekűvés* adatát ismeri.

A *v*-s alak nagyobbarányú terjeszkedése csak a XIX. században történt meg az irodalmi nyelvben; a népnyelvben alig találjuk nyomát. Kuthy Lajos Hazai Rejtelmek[2]) c. regényében találtam ezeket: *gyanakvék* 'gyanakodott' (I, 112), *igyekvék* 'igyekezett' (II, 218), *menekvést* 'menekülést' (I, 17), *törekvék* 'törekedett' (I, 52, 210), *törekvendik* 'törekedni fog' (II, 396), *vonakvást* 'vonakodást' (I, 192). Sőt ilyeneket is olvashatunk: „lobogóra *fenekvő*" (Vas. Ujs., vö. TMNy.), „orosz *telepvőktől*" (Reguly-Alb. LXXXV).

[1]) A nyelvjárási különbségre utal már Benyák Bernát is: „Sic peperit varietas dialecti sequentia Synonyma: Transdanubianis: *Gazdagszik* fit dives... Tibiscanis: *Gazdagodik*..." (J. B. Benyák, Grammatica Linguae et Literaturae Hungaricae. Schemnicii, 1824.[2] 261—262 l.).

[2]) A Kanyurszky-kiadás lapszámai.

A felszólító mód.

A felszólító mód alakjainak magyarázatára már több kísérlet történt, de egyik sem tekinthető megnyugtatónak. Igéink felszólító módja ma geminata *gy*-vel vagy hosszú *gy*-vel hangzik: *aluggyam, feküggy* vagy *feküggyél, nyugoggyunk* (a mai helyesírás szerint *aludjam* stb.). Régen rövid *gy*-vel, pl. *fekeg* BécsiK. 7, a geminatio hangzóközi helyzetben indult meg, pl. Losonczi szerint a *tesz, vesz* tárgyas felszólító módja régen **teyed, *veyed* lehetett, majd ebből *teed* DebrK. 27, *veed* DebrK. 502 olv. *téd, véd*. Az egytagú *szed, fed, ad* igék felszólító módja így hangzott: *szegyek, szegy, szegyen*. Valószínű, hogy a *tesz, vesz*-féle igék még a nyelvtörténeti kor előtt az egytagú *d* végű igék analógiájára vették fel a felszólító mód *-gy* jelét. Ugyancsak a *d*-végűek (főkép a reflexiv jellegűek, pl. *-ód, -őd* képzősek) hatottak az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tövű igékre, úgy hogy ezek is *gy*-t vettek fel a felszólításban (MNy. XXI, 45—46).

Juhász szerint a felszólító módban több igénkhez az igető és a módjel közé egy képző járul. *Aluszik*-típusú igéink *d*-vel bővültek a felszólító módban, így lett az *alu-, fekü-* tőből *aludj-, feküdj-*. „Ez a *d*-vel való bővülés idővel átment a többi igealakba is, úgy hogy ma már így beszélünk, illetőleg írunk: *aludtok, aludnak, feküdtök, feküdnek*“ (MNy. XXXIV, 215). Juhász tehát azt tartja, hogy a *-d* a felszólító mód alakjaiból került a paradigmába.

Az analógia terjedése.

Az eddigi tárgyalás folyamán már bőven volt alkalmunk meggyőződni róla, hogy igéink ragozásának kialakulásában milyen nagy szerepe volt az analógiának. Analógiás úton került a *d* az *aluszik*-csoport igéinek paradigmájába, analógiás hatásnak köszönhetők a *cselekszik, cselekvém* alakok az egykori *cselekedik, cselekedém* helyett. Ezekben az esetekben különböző igék töveinek egy grammatikai képzetsort alkotó azonos functiójú alakjai hatottak kölcsönösen egymásra: az *aluszik*-csoport tagjainak *sz*-es praesense a *d*-s igék jelen idejére, viszont a *d*-végű igék feltételes módja, infinitivusa stb. az *sz*-es jelenű igék megfelelő alakjaira. De találunk példát arra is, hogy az egy etimológiai képzetsort alkotó tagok a paradigmán belül analógiás kiegyenlítődést próbálnak létrehozni.

1. Az *sz* mint praesensjel, eredetileg csak a jelen időben volt helyén. De bőven van példánk arra, hogy behatolt egyéb igealakokba is. Egy 1794-ből való természettudományi munkában (Grossinger, Universa historia physica) olvassuk ezt: „Pupae, Nymphae. Rejtekben *nyugszó* férgek. Nevendék férgek" (MNy. XIII, 240). Kazinczynál akadunk ilyen formákra: *öregszeni, haragszani, öregsző, elégsző, dicsekszö, nyugszának, igyekszének* (Nyr. XXVIII, 193). Ballagi szótáraiban pedig ilyesmikre bukkanunk: *betegszeni, dicsekszeni, kevereszni, menekszeni, nyugszani, öregszeni, sérszeni, törekszeni, veszekszeni.* De nemcsak ilyen alkalmi nyelvbotlásnak vagy nyelvújítói önkénynek tulajdonítható alakokat találunk, hasonló képzéseket lelünk a népnyelvben is. Így pl. Bihar megyében Tárkányon egy utcát *Aluszóutcá*-nak hívnak (Nyr. XLIII, 164); a moldvai csángó nyelvjárásban pedig az *sz* behatolt a mult időbe is. Wichmann ilyen példákat közöl: *eskesẽk* 'esküvém', *a'lkåsztåm, a'lkåsztãl, a'lkåsåt, a'lkåsztuŋk, a'lkåsztåtåk, a'lkåståk* 'alkudtam, alkudtál stb.' (Csángó Wb. 187, 188). (Ehhez hasonló eset az *sz (z)* általánossá válása a *metszeni, tetszeni, vonzani* igékben).

2. Gyakori a *d* megjelenése a jelen időben és egyéb *d*-tlen alakokban. Kazinczy ezt írja Révainak: „A' quiesco' magyar neve kétképpen conjugáltatik: *nyugszom,* és a' némelly időkben elavult *nyúgodok. Nyugszom, nyugszol, nyugszik. Nyugodok, nyugodsz, nyugod.* — Mint *Aludok, aludsz, alud*" (Kaz: Lev. IV, 5—6). A régi *bűnhöszik, vénheszik* helyett pedig a mai nyelvben csakis a *bűnhödik*-féle *d*-s alakok járják. A régi *kérkëszik, kérkövél* ma nem használatosak, helyettük *kérkedik, kérkedél.* A népnyelvben nem szokatlanok az *alud, esküdik, esküdő, nyugodok* alakok.

3. A *v* eredetileg csak a praeteritumban volt meg; a mai *alvó, alvás, alvand* helyett régen *aló, alás, aland* járta. De különösen nyelvújítóknál, találunk *v*-t egyebütt is. Így Kazinczy Ossziánjában: *fekv* 'fekvés, fekvőhely' értelemben (Nyr. IV, 220); Kuthynál: „De ha esti *fekvében* átgondolná napját mindenikünk" (Haz. Rejt.[2] I, 276); Jókainál: „[a vadkan] nagy röfögő orrával *fekvet* turt magának a cserje között s abba nagy idomtalanul végig hevert" (Erdély aranykora, Nemz. kiad. 18. l.).[1])

[1]) Nem lehetetlen, hogy ennek az elvonás útján keletkezett *fekv* szónak a mintájára születtek meg az *elv, érv, terv, szerv, élv, véd*v stb. nyelvújítási szavak.

Sőt a *d*-s alakok belekerültek más igecsoport ragozásába is. Amint az *sz*-szel bővülő *v*-tövűek hatottak igéinkre, úgy ezeknek a hatása is kimutatható amazokra. Így az *sz*-szel bővülő *v*-töveknek a főnévi igenevében és a föltételes módú alakjaiban a szakadáti nyelvjárásszigeten (Szeben m.) *d*-re végződik az igető. Pl. *lödni, tödni, vödni, hidni, vidni, ödni, idni, vidném, vödnéd, lödne, mögidnátok, vidnének* stb. (Horger: MNy. VI, 307, MNyj. 114).

Ugyanezek az igék a Mátyusföldön *-d* végű tőből képzik a határozói igenevet. Így a köznyelvi *éve, íva, téve, véve* helyett *ëddê, iddâ, tëddê, viddê* alakokat találunk (Zolnai: Nyr. XX, 121, Horger, MNyj. 114.) Hasonlóképen *ëdve, idva* Győr és Nyitra m. (Simonyi, M. Szótők 43—4). Érdekes, hogy már Geleji Katona István megjegyzi Magyar Grammatikájában: „Ki igy szoll: ... *hidni*, s' ki *hinni*" (Corpus Gramm. 322). Megemlíthető még, hogy egyes vidékeken *reszked(ett), viszked(ett)* járja a *reszkettem, viszkettem* alakból (NyF. XI, 10).

A *-h* képzős származékok.

Igéink harmadik csoportját alkotják a *bűnhöszik, hirheszik*-féle denominális származékok. A voltaképeni igeképző bennük a *-h* (Szinnyei, NyH.[7] 80, NyK. XLVII, 155). A jelen időben *-sz* praesens képzőt vesznek fel, a praeteritumban *-v*-t és vannak *-d*-s alakjaik is. Előfordul a *-h* képző egyéb képzőbokrok elemeként is, így a *-hod, -höd, -had, -hed, -hot, -höt* formánsokban. Az obiugor nyelvek tanúsága szerint a *-h* képző jelentése reflexiv-féle volt s a valamivé létel, valamivel való foglalkozás kifejezésére szolgált.

A régi nyelvben található leggyakoribb példák a következők:

bünh- 'pecco, sündigen': *bunhèndic* MünchK. 53, 54, 169 'peccabit', *bvnhǫuēc* 'peccantes' BécsiK. 88 (nem praeteritum, hanem személyragos igenév), *bűnhǫttèm* 'peccavi' MünchK. 76, 166, *bűnhǫt* 'peccavit' *bvnhǫttōc* 'peccavimus' BécsiK. 25, *bűnhǫnnǫd* MünchK. 200, *bvnhǫttèc* [dum non] peccarent, *bynheduen* CornK. 129, *bwnhednem* 'bűnhödném' ÉrsK. 351, stb.

bűzh- 'putesco, foetere incipio': *bizhőzic* NagyszK. 172, *megh bizőeek* JordK. 21, *nem byzzőeek megh* JordK. 46, *meg*

bőzhőnek 'putruerunt' DöbrK. 89, *megbizhűttec* NádK. 95, *bizhőggenec* NádK. 95, *meg bevzhevuen* DomK. 65, *meg bwzhut* TelK. 247, stb.

hirh- 'crebresco, increbresco': *hyrhőzyk* CzechK. 147, *hyrhezyk* ÉrsK. 304, *ky hyrheweek* JordK. 297, 452, 530, *el hyrhőweek* ÉrdyK. 357, 512, 514, *el hyrhettek* CornK. 270, *ky hyrhet vala* JordK. 472, *el hyrhet* ÉrdyK. 315, *kywe hyrhőt* ÉrdyK. 410, *meg hyrhwth* ÉrsK. 430, *el hyrheth* PeerK. 69, *hirhődőt* DebrK. 26, 79, *ky hyrhedőt* ÉrdyK. 430, *el hyrhődőt* ÉrdyK. 503, *kywe hyrhedőt* ÉrdyK. 522, *el hirhődneiek* DebrK. 51, *kywe ne hyrheggyeek* JordK. 718, *ky hyrhedny* CornK. 397, *el hyrhevveen* DomK. 75, *ky hyrhőduen* KazK. 27, *el hyrhőween* ÉrdyK. 401, stb.

sebh- 'vulneror': *szephewt* 'ulceratus' JókK. 101, *meg sephewt* JókK. 103, *megh sephewek* DebrK., *megh sebhetel* ThewrK. 86, *megh sephőtteel* WinklK. 256, *sephetek* 'vulnerati' AporK. 43, *sebhetted* PeerK. 177, *meg sebhőtteknek* CzechK. 92, stb.

vénh-: *venhőzec* NagyszK. 207, *weenhezyk* ÉrsK. 527, *meg nem venhőttem* DöbrK. 88, *meg veenhettem* KeszthK. 89, *meg venhőttel* DöbrK. 399, *venhőt vala* NádK. 609, *megh ve(n)hedeth* JordK. 875, *el veehedőt* (így!) *vytez* ÉrdyK. 624, *megh veehenedet* (így!) JordK. 853, *meg venhedgyem* NagyszK. 58, stb.

vérh-: *verhűuel* GömK. 115, *megverheztet* 'véreset' NádK. 256, stb.

A *-h* képző története.

A denominalis *-h* képzőt a magyar szakirodalom a *-p* mozzanatos és az *-l* műveltető képzővel együtt ugorkori örökségnek tartja (Zsirai, Fgr. Rok. 147). Szinnyei a vogulból *-χ* alakban idézi és csak denominalis funkciójára hoz fel példákat (NyH.[7] 80), bár a vogulságban sokkal gyakoribb képzőnknek deverbalis visszaható képzőként való alkalmazása.[1])

[1]) Az idevágó osztják példák csekély száma miatt a következőkben csak a vogul képzővel foglalkozom részletesebben.

Az említett vogul képző rendszerint egyéb képzőkkel, többnyire *t*-vel kapcsolatban fordul elő *-χat, -χt, -taχt* stb. alakban. Az egyes alakváltozatokhoz azonban semminemű jelentésbeli különbség sem fűződik. Ennek ellenére Budenz a *-χat* alakot élesen elválasztotta a *-χt, -aχt* változattól és a két változatot különböző eredetűnek tartotta. A *-χt, -aχt* χ-jában Budenz a reflexiv *w (β)* nyomát kereste. A fejlődés menete szerinte ez volt: **vt* > **ft* > *χt*. Feltevését avval támogatta, hogy a *-χt* képző előtt többnyire *a* hang található, mint a *w* szenvedő képző előtt (UA. 99). — Mivel azonban a *-χt* és *-χat* hangalakú képzők alkalmazási köre és jelentése teljesen azonos, és a vogulban egyébként sem mutatható ki *w* > *χ* változás, valószínű, hogy Szabó Dezsőnek van igaza, aki szerint ugyanazon képzőnek két alakváltozatával van dolgunk.

Példák a vogul képző deverbalis alkalmazására: *ali* 'öl': *alχateł* 'verekednek', *uri* 'vár': *urχati* 'várakozik', *lasi* 'les': *laschateł* 'leselkednek' (vö. Szabó: NyK. XXXIV, 223—25). Példák a denominalis szerepkörre: *jir* 'áldozat': *jirχatunkwe* 'áldozni', *piťi* 'fészek': *piťaχti* 'fészket rak', *na'ir* 'nyereg': *na'irexti* 'felnyergel' (NyK. XXXIV, 233).

Ezek a példák az északi nyelvjárásokból valók. Azokban a vogul nyelvjárásokban, melyek az ősi vocalisharmoniát és hangrendi illeszkedést megőrizték, a képzőnek nemcsak *χ*-s, hanem *k*-s változatával is találkozunk. Így pl. az alsólozvai nyelvjárásról Munkácsi ezeket mondja: „Az éjsz. vog. *-χat*, középlozv. *-khat* reflex. képző ugyanilyen alakú mélyhangú szókon az alsólozvaiban is, pl. *ńultχati* esküszik, *tuitχati* rejtőzik, *laššėχati* viszket; de magashangú szókon *-kät* párját találjuk, így: *mäškäti* öltözik, *räχtkäti* rázkódik, *särtkäti* dörgölődik, *närkäti* tolja magát, *šėkäti* törülközik, *jerrėkäti* éneklődik, *ješšėkäti* dicsekedik, *lėpkäti* takarózik, *pal-minkäti* szétterjed, *kil'käti* csiklandik" (VNyj. 154). Ezekből a példákból kitűnik, hogy képzőnk ugyanúgy viselkedik, mint a szókezdő *k-*: palatális magánhangzó előtt *k-*, veláris hangzó előtt *χ-*, illetőleg *kh-* (Kannisto jelölése szerint *χ* és *k̮-*, vö. FUF. VIII, 198) alakban jelentkezik. Hogy a szókezdő **k-* és képzőnk viselkedése mennyire párhuzamos, azt a pelymi és vagilszki nyelvjárás is bizonyítja. Ezekben ugyanis a várható szókezdő *-k̮* helyén *k*-t találunk mélyhangú szavakban is, pl. a magyar *három*, Szo. *χūn"m*, T. *k̮ōrə·m* megfelelői: P. *kūr"m*, ÉV. *kùr"m*, DV. *kūr"m*. Hasonló a helyzet képzőnk esetében, ebben

a két nyelvjárásban a képzőnek mélyhangú változata is *k*-val hangzik, pl. a FL., Szo. *βäni*, TJ. *βäni* 'arbeiten, machen' szónak ilyen képzett alakjait találjuk Kannistonál: P. *βo̯ârkat-*, ÉV. *βärkat-*, *βüörkat-*, DV. *βö̆ɑrkät-* 'sich machen' (WogVok. 6). Az ugor korra tehát képzőnknek *k*-s és *χ*-s (ill. *ķ*-s) alakját kell feltennünk, melynek finnugor előzménye **k-* lehetett.

Lehtisalo az uráli szóképzést tárgyaló munkájában a magyar *-h* és vele együtt a vogul *-χat, -kät* képző megfelelőjét igyekszik kimutatni valamennyi finnugor nyelvből, sőt a szamojédságból is (SUS.Toim. LXXII, 351). A vogul képző egyeztetésénél követett eljárásmódját azonban semmiképpen sem tarthatjuk helyesnek, ugyanis a különféle jelentésárnyalatok és szerepkör szerint a képzőnek más-más eredetet tulajdonít. Így a denominalis *-χ-* képzőt uráli **k*-ra, a deverbális *-χat* alakot uráli **kk*-ra vezeti vissza (i. m. 383); ugyancsak uráli **kk* folytatója lenne a momentán jelentésárnyalatú *-χat* képző, ennek azonban a szerző szerint egészen más megfelelői vannak a rokonnyelvekben, mint amannak (i. m. 382). A jelentésárnyalatokban való gazdagságot azonban csakis különnyelvi fejlődésnek foghatjuk fel, s nincs okunk mindezt alapnyelvi örökségnek tartanunk. Szabó Dezső is megjegyzi a vogul képzők tárgyalása során, hogy „azon esetek nagy részében, midőn egyenlő hangtestű képző különféle funktiót tölt be, a jelentés-változás tüneményével van dolgunk. E jelentésváltozás esetei különféle irányúak lehetnek" (NyK. XXXIV, 55). Az anyag megrostálása után alkalmasint a következő rokonnyelvi alakokat vonhatjuk ide:

Zürjén *-ky-*, zöngés mássalhangzó után *-gy-* képző, valamivel való elfoglaltságot jelent; pl. *dol, dov* 'bewegung': *dolgyny, dovgyny* 'ausgehen, sich herausmachen' | *dziz* 'hin- und herrennen': *dzizgyny* 'ua.' | *dźudź* 'sauber, nett': *dźudźgyśny* 'sich putzen, sich ausputzen' | *tšötš* 'zusammen': *tšötškyny* 'verbinden', *tšötšködny* 'ua' (Wiedemann, Gramm. 80, 93, Lehtisalo i. m. 381).

Votják *-kį-* denominalis képző, jelentése 'valamivé lenni'; *aštäm* 'faul, träge': *aštämkĭ-* 'faul, träge werden' | *kežêt* 'kalt': *kežêtkê-* 'frieren, kälte empfinden' | *kot* 'feucht, nass': *kotki-* 'feucht od. nass werden' (Lehtisalo i. m. 381).

Cseremisz *-ya* denominalis képző, jelentése 'valamivé lenni'; pl. *mayδra* 'buckelig, krumm': *ma'γδrγaš* 'sich buckeln' | *ɟakᵡšar* 'rot': *ɟakᵡšaryas* 'rot werden' (Lehtistalo, i. m. 352).

A képzőnek hangja *k-ra megy vissza. A cseremisz képzőkben, ragokban, összetett szavakban gyakori a *k* ~ *γ* ~ *g* ~ *G* váltakozás (Beke, Cseremisz Nyt. 71). A fentin kívül a cseremiszben van még több más *γ* alakú képző, mely *k*-ból fejlődött, illetőleg a *k, g, G* hangokkal váltakozik. Így a KB. *šerge* M. *šerγe·* 'kamm' szóban (KB. J. *šèräm* 'bürsten') a képző *γe*-je **ke*-ből fejlődött (Wichmann: SUS. Aik. XXX/6, 40, Lehtisalo, i. m. 348). Egy másik képző, mely főnevekből és melléknevekből képez melléknevet, a következő változatokban található: 1. *-γa, -γä* JU. *ᵈjužγa·* M. B. *južγa·* 'kalt und durchdringend (vom winde)' T. *ḏuž*, M. *juž* 'kalter luftzug, kalter wind'. 2. Lehtisalo idevonja még ezeket: *-γə, -γə̑* stb. a *-rγə, -rγə̑, -lγə -lγə̑* végű melléknevekben KB. *jakˣsa·rγə̑*, U. *jošk'a·rγə̑* 'rot, rote farbe, röte', *šimä·lγə* 'feketés' *šime* 'fekete' (Beke, Cseremisz Nyt. 128, Wichmann: SUS. Aik. XXX/6, 8). 3. Wichmann szerint ugyanennek a képzőnek más alakja *-kə* KB., J. *jəryə·škə*, 'rund', KB. *jəryə·štem* 'rund machen', *tertéške* 'rotundus', J. *tə̑rtə̑š* 'rund' (Lehtisalo i. m. 341).

Az említett *k* ~ *γ* változatok igazolják azon álláspontunkat, hogy képzőnk is fgr. **k* hang folytatója. Megjegyzendő még, hogy mind a három cseremisz képző vogul és osztják nyelvi megfelelőjeként *χ, γ, χ̮, γ̮* formansokat idéz Lehtisalo.

A mordvinból idevonható a *-kadoms, -gadoms* 'valamivé lenni', illetőleg *-kavtoms, -gavtoms* 'valamivé tenni' jelentésű denominális képzők *-ka-*, illetőleg (diphthongus és liquida után) *-ga-* eleme. E. *alamokadoms* 'geringer werden', *alamokavtoms* 'verringen', *alamo* 'wenig' | E. *alkińgadoms* 'seicht werden', *alkińgavtoms* 'flach machen', *alkine* 'seicht' | E. *liviškadoms* 'schwitzen', *liviś* 'schweiss' | E. *rudaskadoms* 'kotig werden', *rudas* 'kot' (Lehtisalo i. m. 380).

A vogul *-χat, -kät* reflexiv képző, mint láttuk, járulhat igéhez is, névszóhoz is; a permi és volgai nyelvekből idevont formansok nagyrészt denominálisak. Jelentésükre érvényes Szabó Dezső állítása: „A ... refl. képzők, ha névhez járulnak, rendesen valamivé válást, valami állapotnak, dolognak beállását, kezdődését jelentik" (NyK. XXXIV, 223).

Az alapnyelvi hangalak *-k* lehetett; ez a vogulban szabályszerűen kettős fejlődést mutat, mélyhangú szavakban *-χ* illetőleg *-k̮ (-kh)*, magashangúakban *-k* található, mint szókezdetben. Mivel pedig a magyar *k*-hang fejlődése párhuzamos a vogul-

lal, fel kell tennünk, hogy a magyar képzőnek is volt a *-h* mellett *-k*-s alakja is: *-h* a veláris, *-k* a palatális hangrendű szavakban.

A mai magyar szakirodalom csak a magyar *-h-* képzőnek és az obi-ugor nyelvekbeli *-χ-*nak együvétartozását emlegeti. Pedig megvan a *-k*-s alak is, és nyelvészeti irodalmunkban már történt is kísérlet a kérdés tisztázására. Budenz Ugor Alaktanában óvatosan még úgy fogalmazza meg állítását, hogy a vogul *-kät, -χat* képző „értéke és használata" föltűnően találkozik a magyar *-kod, -köd* képzőével. Budenz ugyan csupán jelentéstani párhuzamot von a magyar és vogul képzők között, de hogy gondolt az egész *-χat, -kät* képzőtestnek a magyar *-kod* képzővel való hangtani egyezésére is, kitűnik a következő mondatból: „az utórészül való *-t*-ben bátran a frequ. *-nd* mását ismerhetjük föl, noha ez különben a vogulban *-nt* alakkal maradt meg . . . tekintve hogy a vogul másutt is ilyen eredetibb *nt* (= *nd*)-ből a nasalist elejtette, pl. a sorszámnevek képzőjében: vogB. *kormit* harmad, vogK. *χurmit* és még: *χurment* = m. *harmad*, finn *kolmande*" (UA. 71). Tehát szerinte a vogul képző *-t* eleme éppúgy fgr. *-nt* folytatója, mint a magyar *-kod* képzőbeli *-d*. Mindamellett nem mondja ki nyiltan, hogy a magyar *-kod* képző minden elemében megegyezik a vogul *-χat, -kät* reflexiv képzővel, ami érthető abból, hogy az ezt megelőző fejezetben azt állítja, hogy a magyar *-kod* eredeti jelentése frequentativ volt s csak másodlagosan lett visszaható jelentésűvé.

Simonyi azután már úgy értelmezte az UA. idevágó részét, hogy Budenz a magyar és vogul képzőt hangalakilag is egyeztette egymással, s a TMNy. 446. lapján a *-kod(ik)* képző tárgyalása során ezt írja: „Ezt a *-kat*-ot a magyar *-kod* képzőalakkal könnyű összeegyeztetni (a mint tette is Budenz . .)." — Fokos nem fogadja el ezt a Budenz—Simonyi-féle egyeztetést, bár a magyar *-kod* képző reflexiv jelentését eredetibbnek tartja a gyakorítónál (Nyr. XLII, 248).

Az, hogy a magyar *-kod* és a vogul *-χat, -kät* képző ízről-ízre megegyeznék, nem tekinthető bizonyítottnak.[1]) Szabó Dezső

[1]) Mindamellett megemlíthető, hogy a fölülmondott zürjén *-ky* denom. refl. képző mellett előfordul egy *-köd* képző is, melynek jelentése néha megegyezik az előbbiével, pl. *tšötš* 'zusammen': *tšötškyny* és *tšötšködny* 'verbinden' (Wiedemann, Gramm. 80, 93).

arra gondol, hogy a vogul képző *-χ* reflexiv és *-t* momentán képző összetétele. Lehtisalo a magyar *-kod(ik)* denominális képző *-k-* elemét egyezteti a fentemlített zürjén *-ky*, votják *-ki* képzővel, megjegyezvén, hogy Simonyi szerint a magyar képző azonos a hasonló alakú reflexiv képzővel. Véleményem szerint a magyar *-kod -d* eleme gyakorító képző, *-k* eleme pedig alkalmasint a *-h-* reflexiv képző változata és avval együtt finnugor *-k*-ra megy vissza, s összetartozik az említett permi és volgai formánsokkal. Valószínű, hogy az elő- és ősmagyar korban a képzőnek mélyhangú szavakhoz *-χ*, magashangú szavakhoz *-k* változata járult; később mindkét képző vett fel magas és mélyhangú változatot is a többi képzők és ragok mintájára, melyeknek szintén van magas és mélyhangú alakjuk. Lehetséges az is, hogy a *k* megjelenése mélyhangú szavakban egyes esetekben úgy magyarázandó, mint a szókezdő *k-* a *kap*-félékben (vö. Laziczius: NyK. XLVIII, 368-9).

A *-kod, -këd, -köd* képzőn kívül talán kimutatható a *-k* képző önállóan is az *esküszik* szó *eskë-, eskö-* tövében. Ez ugyanis egy *es* 'eskü' szónak a származéka. — Adatok: fratereknek *essy* JókK. 104, *essebelewl* uo. 111, *eseknek* 'esküjüknek' uo. 118, *èsèuèl* ezoseitiuala 'cum iuramento affirmabat' BécsiK. 88, az *èsekèt* mellèkèt bèzellettèl a nèmecnç 'iuramenta tribubus quae locutus es' uo. 274, hamis *èsenèc* okaert 'ob causam periuri' uo. 284, hazug *èst* 'iuramentum mendax' uo. 306, *èsedet* 'iuramenta tua' MünchK., RMNy. III, 24, *èséuèl* fogada 'cum iuramento pollicitus est' uo. 45, *èsnèc* toruenèièrt 'propter iuramentum' uo. 45, *èseuèl* megtagada 'negavit cum iuramento' uo. 76, *èsert* 'propter iusiurandum' uo. 94, Az *èsrǫl* kit *èskǫt* mú atanknak abrahamnac 'iusiurandum, quod iuravit ad Abraham patrem nostrum' uo. 125, Kit zerzet abrahamnak es ő *esiról* isaaknak 'Quod disposuit ad abraham et iuramenti sui ab Isaac' AporK.69, az *esról* kit *eskót* mi atainknak abrahamnak 'iusiurandum, quod iuravit ad Abraham patrem nostrum' uo. 127, es v isakra. lőt *esiról* 'et iuramenti sui ab Isaac' DöbrK. 185, teriedeseknek *esydet* mell'eket zoltal 'iuramenta tributus quae locutus es' uo. 250, Es esmeg meg tagada *essel* 'et iterum negavit cum iuramento' uo. 437. Az EtSz. II, 31 tagadó álláspontja ellenére is valószínűleg idetartozik a népnyelvi *nagy esre-hitre* 'nagy esdeklésre, sok kérésre' előtagja is. A BécsiK. és MünchK. adatai szerint az *e* állandóan nyílt.

Az *esküszik* *k*-ját a szakirodalom mozzanatos képzőnek tartja. A vogul nyelvi megfelelések és a finnugor szókezdő **k*- magyar képviseleteinek hangtani tanúságai alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy ez a *-k* a *-h*-val együtt a vogul *-χat, -kat, -kät* reflexiv képző szabályos megfelelője.

A *bűnhöszik*-féléknél és az *esküszik*-nél sem kell tehát a *-v* visszahatóképzőt keresnünk. A reflexiv képző ezekben a *-h*, illetőleg a *-k*. Amint az *esküszik* bekerült az *aluszik*-csoportba, ugyanúgy a *bűnhö-*, *vénhë*-tövek az *aluszik*-csoport tagjainak hatására felvettek előbb *sz*-es és *v*-s, majd *d*-s alakokat is. A *d*-s alakok ebben a csoportban hatalmasodtak el leginkább, s a mai köznyelv csak a *hírhed-*, *bűnhöd-* *d*-s töveket ismeri.

Összefoglalás.

Az előbbiek rövid foglalata a következő:

Az *aluszik*-csoport *sz*-e praesens-képző, mely gyakorító képzőből fejlődött. A *d* és *v* analógiás úton kerültek be a paradigmába, a *d* a nyelvemlékek tanúsága szerint a *cselekedik, melegedik*-félék hatására jórészt a XVI. sz.-ban, a *v* pedig már a nyelvtörténeti kor előtt, az *sz*-szel bővülő *v*-tövek mintájára.

A *cselekedik, melegedik*-csoport tagjai a kódexek korában csaknem kivétel nélkül *d*-s alakban szerepelnek. Az *aluszik*-csoport tagjainak hatására az *sz* behatolt ezeknek a praesensébe, de máig sem szorította ki teljesen a *d*-s formákat. A *v* szórványosan megjelenik már a XVII. sz.-ban, de nagyobb mértékben csak a XIX. sz.-ban terjed el; soknak közülük ma sincs *v*-s alakja.

A *bűnhöszik*-félék *h*-ja reflexiv képző, mely finnugor **k*-ra megy vissza. Megvan *k*-s alakja is a *-kod* képző alkatrészeként, önállóan is az *esküszik* ige *eskü-* tövében. Az *sz, d, v* ezekbe is analógiás úton került. Ezekben terebélyesedtek el legjobban a *d*-s formák, mert behatoltak az egész paradigmába.

Igéink ragozási rendszerének kialakulása tanulságos példa arra, hogy az analógia milyen fontos szerepet tölt be a nyelv életében. Az analógiás hatások útját néhol szinte lépésről-lépésre nyomon követhetjük, mint a *cselekszik*-félék esetében. Többékevésbbé hasonló a helyzet a *bűnhöszik*-csoportnál. Valószínű, hogy valamikor az *aluszik*-féléknek is egy tövük volt, mint már

Révai sejtette. Álljanak itt az ő szavai: „Primae hae radices nudae videntur mihi olim, vt sunt hodieque multae aliae in lingua nostra, et nominum, et verborum valore, eaedem in vsu fuisse; et verborum quidem valore in forma indeterminata vel prima, vel secunda: *al-ok, al-asz, al,* dormio, dormis, dormit; *fek-em, fek-el, fek-ik,* iaceo, iaces, iacet“ (Elab. Gramm. 872—3).

Horváth Károly.

MTA AKADÉMIA KÖNYVTÁRA